

Нурали Қобул

ОҚ КАПТАРЛАР

ХИКОЯЛАР
ҚИССАЛАР
ЭССЕ

ТОШКЕНТ «ЎЗБЕКИСТОН» 1900

ҚИССАЛАР. ЭССЕ

СЕНИНГ БОЛАЛИК ОСМОНИНГ

Ҳаётда мени илк бор тушунишни
истаган энам — Шахзода Иброҳим
Султон қизи, укам Дониёр ва бола-
лик йилларимнинг содиқ йўлдоши
Олапарнинг хотирасига бағишлайман.

Ахир, жониворлар — укаларимиз!

Сергей Есенин.

Жой Адамсоннинг фожiasi шунда
эдики, у кишилардан она шер Эльса-
дек меҳр-оқибат кутарди..

Брайан Жэкмен.

I

Мен отаримизнинг кўп йиллик қўриқчиси — қадрдон Бўйноғимнинг болалашини ҳар галгидек сабрсизлик билан кутардим. Энамнинг айтишларича, итлар бир йилда икки ёш яшармиш. Аслида Бўйноқ мен билан тенг экан. Мен келаси йили саккизга кираман, Бўйноқ эса ўн олтига. Ғалати-я? У мен билан бир йилда туғилган бўлса-ю, ўн олтига кирса? У билан қачон бунчалик қадрдон бўлиб қолганимни эслаёлмайман. Назаримда, эсимни таниб кўзимни очибманки, Бургуттепаннинг ёнидаги қўтоғимизда Бўйноқни кўргандайман. Шундан бери бир-биримизни кўрмасак туролмаймиз.

— Ҳе, туғмай туғқсиз кет! Ҳамма ёқни ит босиб кетадиган бўлди! Неча марта айтдим сизга, шу қари қапжиқни йўқотинг, деб! Усиз ҳам етим кўзиларни боқиш жонимга тегиб кетди!— дея нолирдилар аччиғи чиққан пайтларда аям дадамларга.

Албатта, бу гапни менга эшиттирмасликка уриндилар. Менинг олдимда эса Бўйноқни деярли жеркимасдилар. Мен эса... аямларни яхши кўрсам-да, шу гапларини сира кечиролмасдим. Сурувимизни Бўйноқнинг болалари — Кўктой, Оқтой ва Сиртлон қўриқлайди. Мабодо иккитаси талашиб қолса, Бўйноқнинг қораси кўриниши билан дарҳол ажралиб кетишади. Шундай пайтларда унга меҳрим товланиб, беихтиёр бўйичилан қучоқлаб оламан. У ҳеч қачон мени қаттиқ йиқитмайди. Тоғо бир нарсага чалишиб йиқилгудай бўлсам, чаққон-

лик билан ўзини остимга ташлайди ёки суяб қолади. Унинг деярли барча хатти-ҳаракатлари одамга ўхшайди. Баъзан дадам Ҳамро чўпонни: «Бўйноқдан ибрат олсанг бўлмайдими?!»— деб ҳазил аралаш койийдилар.

Кейин бизга онасини Жийдалининг даштида жондор тортиб кетган, аям шишада сут берадиган, дадам дуч келган совлиқни ушлаб эмизадиган кўк етим қўзи қўшилди. Уззукун қорнини тўйғазиш учун елиб югурадиган етим қўзига Бўйноқ иккимизнинг ҳам раҳмимиз келарди. Дадам идорага кетиб, аямнинг ишлари кўпайиб кетган кунларда у оч қолар, зир югуриб одамларнинг орқасидан чопар, дуч келган совлиққа тармашар эди. Совлиқлар уни тепиб, сузиб ташлар, у эса пилдираганча бориб бошқасига ёпишарди. Бирорта совлиқни ушлаб уни эмизмай дердим-у, кучим етмасди. Дадам бозорга кетиб, аям кунбўйи кир ювган куни у яна оч қолди. Сигир сутидан бермоқчи бўлган эдим, уюб қолган экан. Маърайвериб овози бўғилди.

Яқинда қўзилаб, қўтонда қолган қўйларнинг бирортасини ушлаб етим қўзини эмизишга аҳд қилдим. Пойлаб бориб ўтган куни далада қўзилаган тевал совлиқнинг бўйнига осилиб олдим. Қўйлар қўтонни бошига кўтариб, уёқдан-буёққа чопишарди. Шунини кутиб турган етим қўзи совлиқни қистаб эма бошлади. Тевал мени қийга белаб судрар, чанг қўзларимни ачиштирар, жунига ёпишган тиканаклар қўлларимни тиндаларди. Бир печа марта бошимни устунга уриб олдим. Этингм қаердадир қолиб кетди. Бироқ, қанча қийналмайин, кунбўйи оч юрган етим қўзининг қорни қавзаниши керак. Етим қўзи тевалнинг силташларига қарамай, совлиқ билан басма-бас югуриб эмарди. Толиққанымдан қўлларим увишиб кўз олдим қоронғилашиб кетди. Ҳурккан қўйлардан бири келиб менга урилди, тевал қўлимдан чиқиб кетди, елкам устунга тегди. Бир зум кўзим тиниб, бошим айланди. Етим қўзи ҳамон тевалга ёпишарди. Тевал қайрилиб уни шу қадар қаҳр билан суздики, назаримда эмган сути бурнидан чиқиб кетди бечоранинг.

Шу кундан бошлаб у доим орқамиздан эргашиб юрадиган, кунбўйи Бургуттепада ёки Тераклисойдаги каттакон оқ терак остида биз билан ўйнайдиган бўлди. Биз энди тўртта эдик. Бўйноқ, мен, оқ терак ва етим қўзи. Фақат оқ терак биз билан ўйнагани келолмайди. Доимо бағрларини шитирлатиб биз билан хайрлашади. Бўйноқ иккимиз доим уни суғорамиз.

Олис-олис яйловлардан чўпонлар келиб, Бўйноқ тугса боласидан берниши даламлардан сўрашар, отарларига бўри тинчлик бермаётганидан нолишарди. Негадир дадам Бўйноқнинг болаларини ҳеч кимга бергилари келмасди. Аям бўлса... Аям негадир Бўйноқни унча чиқиштирамайдилар... Нега? Шунча олғир итлар туғиб берган, уларга доимо бош-қош бўладиган кекса Бўйноқ энди ёмон бўлиб, уйимизга сиғмай қолдимиз? Ахир қишлоғимиздаги кўп одамлар қолган-қутган овқатлар увол бўлмасин деб ҳам ит боқишади-ку? Бўйноқ эса меҳнати эвазига овқат еяпти!

Аямнинг айтишларича, илгари қишлоғимизда ит зоти жуда оз бўлган. Ҳамма итлар очарчилик йиллари қирилиб битган экан. Дадам Бўйноқни қандай топиб келганларини аямдан эшитганман. Унинг ҳамма жойи қопқора, фақат бўйни билан панжалари оқ. Шунинг учун энам отини Бўйноқ қўйганлар. Унинг кўп болалари ўзига ўхшайди. У ҳар сафар болалаганда, чўпонлар келиб, кучукваччалар учун талашиб-тортишарди.

Ҳамма чўпонлар арлон кучукваччалар учун талашишар, урғочиларини эса истар-истамас хуржунларига солиб кетишарди. Бу эса менга жуда алам қиларди. Дадам Бўйноқни олиб келган пайтларида Мамадазим деган чўпоннинг қўлида қўй боқарканлар. Бир кун у, дадам далада қўй боқиб юрганида, бизникига маст бўлиб келиб, аямни ҳақоратлабди. «Сенинг партизан эрингинг дастидан бирор иш қилиб бўлмайди», дебди. Шундан кейин дадам унинг қўлидан бўшабдилар...

«Билиб қўй, Мамадазим! Бу гапларинг учун бошингни танангдан жудо қилсам ҳам ҳаққим кетарди. Лекин шу пайтгача берган тузингни ҳурмат қилдим. Аммо билиб қўй, бир тарсаки қарзсан!»— дебдилар дадам ўшанда Мамадазимга.

У эса индамабди. Дадамнинг чўртфёллигини, айтганини қилмасдан қўймаслигини билиб, бир оғиз гинг демабди. Ҳозир ҳам қаерда дадамни кўриб қолса, ўзини йўқотиб, гапидан адашиб кетаркан. Бўйноқнинг отабоболари Мамадазим чўпоннинг сурувини кўп йиллардан бери садоқат билан қўриқлаб келар экан. Дадам унинг сурувини боқишни ташлагандан кейин аямга: «Йўқот ўша итнинг итини!»— дебдилар. Аям бўлсалар: «Қўйинг, дадаси, ит бечорада нима айб! Норбўтангиз шу жониворга ўрганиб қолган. Йўқотсангиз хунибийрон бўлиб йиғлайди», дебдилар.

Шундан сўнг дадам мени ўйлаб, Бўйноққа тегмабдилар. Дадам Мамадазимни аввал бошдан ёқтирмас эканлар. У порахўр, олғир эмиш. Мен ҳалигача бу гапларнинг тагига етганим йўқ. Мэл эгасига ўхшамаса ҳаром ўлади, деганлари ҳақ гап. Унинг итлари ҳам ўзига ўхшаган олғир, дер эдилар дадамлар аччиғи чиққан пайтларда.

Дадам Мамадазимдан бўшаганларидан кейин ўзлари отар олишга аҳд қилибдилар. Илгариги директор икки-уч марта: «Жўравой, бирор отар қўй олмайсанми?»— деганларида, дадам кўнмаган эканлар. Аямнинг айтишларича, дадамнинг ўзлари отар сўраб борганларидан ажабланган директор анча тарозига солган эмиш. Аямнинг гапларига кўпинча тушунолмай қийналаман.

Охири, учинчи марта борганларида, у кўнибди. Дадам, чўпонлар номини эшитса безиллайдиган Жондор-лисой қўтонидида қишлоғни ўтказишга рози бўлиб, бир отар тўқли қабул қилиб оладиган бўлибдилар.

«Бош чўпонликнинг ташвиши, борди-келдиси кўпроқ бўлади, билмадим, эплай олармикансан?»— дебди семизликдан кўзлари қисилиб кетган директор, қўлидаги қаламини ўйнатиб.

«Берган топшириқларингизни албатта ошириб бажарамиз, директор бово!»— дебдилар дадам, гарчи директор ўзларидан тўрт ёш кичик бўлса ҳам.

«Плани бажариш-ку — қонун. Ундан ташқари ишлар ҳам чиқиб қолади. Катта-кичик хизматлар дегандай...»— дебди директор қизаринқираб.

«Гапларингизга тушунолмай қолдим, директор бово»,— дебдилар дадам ноқулай аҳволга тушиб.

«Ўзингни гўлликка солма. Жуда тушунасан-да. Қим айтади сени юлдузни бенарвои урадиган Мамадазим ҳеч ниманинг қўлида ишлаган деб. Кўриб кўзинг пишиб қолгандир, Жўравой»— дебди директор дадамнинг елкасига қоқиб.

Мамадазим чўпонни ҳамма «Мамадазим ҳеч нима» дейди. Одамларнинг гапига қараганда, у туя ютса ҳам ҳеч нима кўрмагандай бўлиб юравераркан. Дадам «директор бово»нинг ҳамма гапига тушунибдилар. Нима деб жавоб қайтаришга ақллари етмай, мум тишлаб қолибдилар. Аммо директор бу сукутни ризолик аломати деб ўйлабди шекилли, дангал савдога ўтибди:

«Олти юз сараланган тўқли бердиртираман. Бу йил учун сенга қўзи плани йўқ. Йигирмата яхши қўчқор то-

пиб, ҳеч кимга билдирмай сурувга қўйиб юборасан. Тўқ-лилар семиз. Қочириниш пайтида кечалари ўрилган беда-пояга бир-икки ёйиб оласан. Фақат ҳеч ким сезмасин. Камида ярми қўзилайди. Қўзиларнинг ҳисоб-китобини фақат иккимиз қиламиз. Бу ҳақда кейин гаплашамиз. Гапинг бўлса ферма мудри ёки бош зоотехникка айтиб ўтирмай, тўппа-тўғри ўзимга келавер. Хўпми?»— дебди.

Дадам ҳозир бирдан «йўқ», десам, отарни бермай қўяди, деб ўйлаб индамабдилар. Аммо ичларида «директор бово»нинг гапларига сира рози бўлмабдилар. Дадамнинг айтишларича, кўпчиликнинг ризқига кўз олайтирганнинг у дунёю бу дунёси обод бўлмасмиш. Дадам ҳам аямга ўхшаб доим гапларига мен тушунолмайдиган ибораларни қўшиб гапирдилар. Менинг ақлим етмайдиган барча нарсаларни эринмай тушунтирадиган бирдан-бир киши — энам. У киши уззуқун урчуқ йигирдилар. Бунинг эвазига ҳар йили аямлар битта жулпат ёки жулқурс¹ тўқийдилар.

Энамнинг урчуқ йигиришларини кўрсам бир воқеа ёдимга тушади. Ушанда қўзи қирқими Бургуттепанинг кун ботиш томонидаги булоғи қуриб қолган Қуруқсойда бўларди. Дадам ҳар галгидек қишлоғимиздан ўн чоғли кишини жун қирқишга ҳашарга айтган эдилар. Қирқимчилар қирққан жунларини ранг-ранги билан ажратиб қўйиб, ким ўзарга баҳслашиб ишлашарди. Мен ҳам уларга қўйларни ушлашда кўмаклашардим. Қўйлар билан кечаю кундуз бирга бўлганим учун улар мендан ҳуркишмайди. Аям қирқимчиларга овқат тайёрлардилар. Вали амаки деган пастаккина, юзлари қуёшда қопқорайиб кетган одам ҳаммадан кўп жун қирқарди.

— Валижон, ҳў ўша четроқда турган оқ кўзининг жунини акангизга кўрсатмай менга қирқиб беринг, айланай. Жулпатнинг ўришига шундай оқ майин жун тополмай юрибман. Бошқа рангдаги жунларни бўяб бўлмайди,— дедилар аям Вали акага секингина шивирлаб.

Мен бу гапни эшитиб, ҳайрон бўлиб туравердим. Ахир нега аям совхоз қўзисининг жунини оладилар? Ана, қулоғида рақамланган тамғаси ҳам бор. Нега дадамдан сўрамайдилар? Сўрасалар ҳам дадам бари бир бермайдилар. У кишининг одатларини биламан. Бир кунини қўшни отарнинг бош чўпони ориқ бир қўйни семизроғи-

¹ Жулпат, жулқурс — полос.

га алмаштириб беришни сўраб келганда, дадам: «Ана, ўзимнинг ўн тўртта қўйим бор. Хоҳлаганингни ол, истасанг уйимни кўчириб кет. Аммо совхознинг қўйига тегма! Бола-чақам бор, бунақа иш қўлимдан келмайди. Ҳаром йўлдан юриб қамоққа тушишга ҳам тоқатим йўқ», дедилар қўлларини панжара қилиб кўрсатиб. У эса алланималар деб, эски мотоциклини тириллатганча жўнаб қолди. «Бунақалар бугун қўйингни олиб, эртага совхоз мулкини талон-торож қилди, деб устингдан ёзишди»,— дедилар дадам хуноб бўлиб.

...Аямнинг бояги гапларини дадамга айтсаммикан? Жаҳллари тез, аямни уришдан ҳам қайтмайдилар. Айтмадим, айтолмадим. Лекин айтмасам ҳам ҳамма нарса мен ўйлагандек бўлиб чиқди. Аям булоқдан сув олиб қайтаётган кишидек жунни челақка солиб кетаётганларида, дадам кўриб қолдилар. Аям ҳеч нима билмагандай қирга чиқиб борардилар. Дадам жунни қирқадиган қайчинни қўлларида ўйнатганча бир зум кузатиб турдилар. Кейин мени имлаб ёнларига чақирдилар.

— Бор, аянга айт! Жунни олиб келиб жойига қўйсин!— дедилар қаҳр билан.

Мен истар-истамас аямнинг ортидан қирга қараб чопдим. Йўл-йўлакай қандай ақлли ва тўғри дадам бор-а, дея ўйлардим. (Бегоналар олдида уялмасин деб, аямни койимадилар ҳам. Тагин баъзида аям дадамдан нолийдилар). Ҳаллослаб чопиб келаётганимни кўрган аям, сир очилганини сезиб, ранглари оқарди.

— Жунни жойига қайтариб қўяркансиз, дадам айтдилар!— дедим нафасим тиқилиб.

— Сен айтдингми, ер ютгур!— деди аям лаблари пирпираб.

— Йўқ, ўзлари кўриб қолдилар!— дедим ноқулай аҳволга тушиб.

— Битта қўзининг жунни билан совхоз бойиб қолармиди? Ма, олиб бор шу матоҳини! Даданга совхоз— уй, совхоз— хотин, совхоз— бола-чақа. Кошки, шунчаллик жонини жабборга берганини биров билса!— Аям жаҳл билан челақни менга узатдилар.

Аямнинг бу жиноятларига шерик бўлишни пстама-сам-да, челақни олиб жойимда туриб қолдим. Аям алланималар дея қарганиб, уйга қараб кетдилар. Зўрға сўгимни кўтариб босиб, изимга қайтдим, ағанаб ўйнагандай бўлиб жунни хирмонга қўшиб юбордим Чунки аямнинг қилмишини ҳеч кимга билдиргим келмади. Ке-

йини бўш челақни дадамга кўрсатдим. Дадам бош ирғаб қўйдилар-да, индамай жун қирқавердилар. Билсин деб, челақни Вали қирқимчига ҳам кўрсатиб қўйдим. У қўрқа-писа елкасини қисди.

Одамлар кетгандан кейин дадам бари бир аямни зиқновга олишларини ўйлаб азобланардим. Қизиқ, аям мени қарғаб берсалар ҳам у кишига раҳмим келаверади. Аямга қийин. У киши бир чўпон тенги отар ишларига кўмаклашар, боз устига уйдаги барча юмушлар ҳам зиммасида эди. Чўпонлар сурувни ҳайдаб яйловга чиқиб кетишар, дадам эса ўлиб қолган ё бўри тортиб кетган қўйни акт қилдириш учун идорага олиб кетганларида, ўрдадай қўтонни тозалаш аям иккимизнинг зиммасига тушарди.

— Қуриб кетсин кўрган кунимиз! Отангга тегибманки, тиззамдан қийга ботиб қўтон тозалайман! Икки йил чорвага яқинлашганларнинг тагида «Волга»си бор. Отанг эсини таниганидан бери қўй боқса ҳам, эски «патпати» янги бўлмайди. Хайрият, ёмон бўлса ҳам Мамадазим ҳеч нима орага тушиб, шу «патпат»ни олиб берган эди. Бирор гап дегудай булсанг, «Қора нон бўлсаям ҳалол ейман», дейди. Худди ҳамма ҳарому ёлғиз даданг ҳалол бу дунёда!— дердилар аям жиғибийрон бўлиб.

Уша кун худди ўйлаганимдек бўлди. Юпқали шўрвани ичиб бўлганимиздан кейин дадам аямни сўроқ қила бошладилар. Шундай пайтларда негадир юрагим сиқилиб, секингина чиқиб кетаман.

— Нега менинг феълу атворимни била туриб, шундай қиласан-а, Норхол?— дедилар дадам пиёладаги чойни жаҳл билан ҳўплаб.

— Керак эди-да, бўлмаса бориб бозордан олиб келиб беринг!— дедилар аям ҳар галгидек шаддодлик билан.

— Ёв келмагандир ўша эшакнинг тўқимига ўхшаган жулқурсингга! Қишда, одам оёғи тинчиганда тўқийсан-ку зормандангни! Нега энди айтган гапга кирмайсан?!

— Сизнинг бу уйингизда на қишда, на ёзда тиним бор! Қўйнинг энди, дадаси, билмай олиб қўйибман! Қўлимни текқизмаганим бўлсин энди!— аям дадамнинг қизишаётганлигидан қўрқиб бир оз босилдилар.

— Одамлар туяни ютишса ҳам ҳазм қилади. Аммо менинг қўлимдан келмайди бу иш. Тушундингми? Битта қўйнинг жуни билан кун келиб ўнта бўлиб бўйнингга ту-

шали! Биласан-ку, ахир шуни! Сен аёлларга худонинг ўзи бас келсин. Қорниларинг тўқ, кийим-кечак, талашиб-тортишишга олди-қочди гап бўлса, бас. Шуни ҳаёт деб биласанлар.

— Ҳар қалай, сиз эркакларга ўхшаб, калла талашиб юрмаймиз-ку!

— Ҳа, ўзи калла талашмаган сенлар қолувдиларинг. Бора-бора аёллар калла талашадиган, эркаклар эса тирикчилик ташвишларидан бешиб, уйда ўтирадиган бўлиб қолса керак.

— Шаҳарда шунақа дейишади-ку, дадаси! Орқа томондан эркаклар билан аёлларни ажратиб бўлмас эмиш.

— Бўлди! Иғиштир гап супрангни! Шу кетишда бориб-бориб инсон бино бўлган ҳолатга қайтади, раҳматли отам шундай дер эдилар!— дедилар дадам ҳам бир оз ҳовуридан тушиб.

Бундай пайтларда аям дадам нима десалар маъқуллаб, жимгина ўтираверардилар. Кейин гап айланиб Бўйноққа келди. Мен ўзимни ухлаганга солиб, жимгина ётардим.

— Бу қутуриб ўлгур итларингизни бир ёқлик қилинг! Жонимдан тўйиб кетдим. Чўпонларга бир қозон оссам, уларга бир қозон осаман. Бир эмас, бешта бўлди бу зормандаларингиз. Агар Бўйноқ туғиб берса борми, ҳовлида оёқ босишга жой топилмай қолади. Итларни боқишга ҳам битта чўпон керак бўлади. Ҳозирдан бирор йўлини қилинг, кейин кеч бўлади,— дедилар аям уйғоқ ётганимдан беҳабар.

— Уғлинг боқиб юраверади-да,— дедилар дадам мени назарда тутиб.

— Ҳа, энди бир ками болангизга ит боқтириш қолувди.

— Усиз ҳам кечаю кундуз ит билан. Бўйноқ деса ўзини томдан ташлайди!

— Норбўтангиз ҳадемай биринчига боради. Бўйноқни йўқотмасангиз, ўқишга ҳам қизиқмайди, дадаси.

— Норбўта яхши ўқийди. Ҳозирдан чизган суратларини қара, ишқилиб, эсон-омон катта бўлсин. Лекин гапинг тўғри. Ит уни ўқишдан чалғитиши мумкин,— дедилар дадам салмоқлаб.

Назаримда, ётган жойимда биров бўғаётгандек эди. Уримдан туриб: «Йўқ! Бўйноқ менинг ўқишимга ҳеч

ҳам халақит бермайди!» деб қичқиргим келар, хаёлимдан: «Энди ким мен билан олишиб ўйнайди? Ким билан тоғу тошларда қувлашамап? Аям берган нон ва суякнинг ярмини еб, ярмини кимга бераман?» деган гаплар ўтарди. Уйғоқлигимни сездирмаслик учун секин нафас олиб, узоқ ётдим. Кейин ухлаб қолибман...

II

Бўйноқ иккимиз Дулдулқиянинг Ойқорга туташган жойидаги ялангликда қувлашмачоқ ўйнардик. Энамнинг айтишларича, қадим замонларда Ҳазрат Али деган афсонавий баҳодир ёв билан курашиш учун ўзининг учқур дулдули билан доимо шу ердан самога кўтарилар экан. Шундан бери чўққининг номи Дулдулқия деб аталаркан.

Биз галма-гал қувишардик. Аввал мен қочардим, Бўйноқ қуварди. Ушлайман деса, бир сакрашда етиб олади. Лекин ўйинни қизитиш учун мени қўйиб, ўзи юмалаб-юмалаб кетади. Мен ҳам илонизи қилиб, алдаб қочамап. Охири бир сакрашда оёғимнинг остига келиб тушади. Мен гўё майин ва юмшоқ пўстинга йиқилгандай ўмбалоқ ошаман. У олдинги икки оёғи билан: «Ҳа-а, ушлаб олдимми!» дегандай секин кўкрагимдан босади.

— Бўлди-и, бўлди-и! Енгилди-им!— дейман, икки қўлимни кўтариб.

У қувониб кетади. Кейин иккимиз ўмбалоқ ошишдан мусобақа қилдик. Мен Бўйноққа кўрсатмай чопиб бориб, яна ўмбалоқ ошардим. У фирромлик қилаётганимни сезиб, тўхтаб қолди. Чўнқайганча кўзларини бир неча марта секин очиб-юмди ва сўлақларини ялаб, тесқари қаради.

У хафа бўлса лаб-лунжи осилиб кетар, кесилган қулоқлари шалпаяр, кўзларини ғамгин чимириб, бир нуқтага тикилиб қоларди. Мен унинг бу хатти-ҳаракатидап: «Нима, мени ит деб менсимаяпсанми? Қанчалик алдасам, масхара қилсам билмайди, деб ўйлайсанми? Агар шунақа қилаверсанг, сен билан дўст бўлмайман. Малол келса, майли, тоғ этагидаги тўқайзорга кетаман. Бир куним ўтар. Аянгнинг зуғумидан аллақачон кетиб қолардим-у, болаларимни, сени, дадангни ва сурувни ўйлайман-да», деган маъно уқардим.

— Мени кечир. Бўйноқжон! Кечира қол! Энди сени сира алдамайман! Агар алдасам, нима қилсанг ҳам розиман!— дердим унинг бўйниндан қучоқлаб.

У шу ҳолда узоқ жим турарди. Олис-олисларга маънос тикилиб, ғингшиб қўярди. Бошига ҳеч қандай оғир мусибат тушмаган бўлса-да, доимо унга раҳмим келади. Негалигини ўзим ҳам билмайман. Балки уни аям доимо ноҳақ жеркиши ва дадамга чаққанлари учундир. Балки унинг ит бўлганлиги, биз нима берсак еб, бермасак кўзи мўлтиллаб қараб ўтириши, гоҳо эса овқатини ўзининг очкўз болалари — Сиртлон ёки Кўктой тортиб олиб еб қўйиши учун раҳмим келар...

Лекин ҳеч қачон уни оч ёки ёлғиз қўйган эмасман. Дадам мени кечаси, гоҳида кундузлари қўй боқишга бирга олиб кетсалар, маза! Шундай пайтларда доимо биз Бўйноқ иккаламиз бирга ётамиз. Дадам кўриб қолсалар, мени қойиб берадилар. Бир марта жаҳллари чиқиб, Бўйноққа таёқларини отиб юбордилар. Шунда Бўйноқнинг анчагача қовоғи очилмай юрди.

Айниқса, кечалари сурувни ёйгани чиққаннимизда, суюнганимдан теримга сиғмай кетаман. Ҳамро чўпон берган эски таёқни милтиқдай қилиб ушлаб оламан-да, бутун тоғу тошларни қўриқлайман. Мен лашкарбоши, Бўйноқ аскар бўлади. Ҳамма қўйлар менинг аскарларим. «Олға-а!», десам — тамом. Бутун қир-адирларни, энам айтгандек, «япондай» босамиз.

Дадам тун бўйи ухламай сурувни тўйғазиш учун ҳайдаб боқардилар. Биз эса қўйларнинг орасида ўйнаймиз. Сўнг мен Бўйноқнинг, гоҳида Бўйноқ менинг қучоғимга бошини қўйиб ухлаб қоламиз. Биримиз ухласак, иккинчимиз қўриқчилик қиламиз. Дадам яқинлашишлари билан Бўйноқ мени секингина туртиб уйғотар, секингина сурувга оралаб кетардик.

Қўйлар ҳам бизга ўрганиб қолган, донмо бирга ухлаймиз. Қўйлар билан ётсанг, сираям совқотмайсан. Улар бирам тинч ухлашадикки, ҳатто нафас олгани ҳам сезилмайди. Энамнинг айтишларича, ҳар бир ҳайвоннинг, жумладан, қўйларнинг ҳам деви бор экан. Мен қанчалик пойламай, қўйларнинг девини кўролмаганман. Балки Бўйноқдан қўрқиб кўринмагандир?..

Бўйноқ доимо мени кечирарди. Тилини тез-тез чиқариб сўлақларини яларкан, олдинги оёқлари билан дуч келган жойимга туртиб қўярди. Кейин юмшоққина бошини қўлтиғимга тиқиб, жимгина турарди. Мен: «Эҳ-ҳе-ҳе, Бўйноғим кечирди-и! Яшасин Бўйноғ-жоним-им!» дея қичқирардим. Сўнг кўкаламзорга аганаб, олишмачоқ ўйнардик.

Етим қўзи ўтлайдиган бўлгач, бизга қўшилди. У кўпроқ қорин тўйғазиш билан овора бўлиб, тўйгандагина бир-икки маъраб бизни топиб олар, бошқа қўзиларга нисбатан мечкай бўлиб қолган қоринни осилтириб орқамиздан эргашиб юраверарди. Қўтонимиздаги етим қўзиларнинг деярли ҳаммаси мечкай. У тўқли бўлиб сурувга батамом қўшилиб кетганда ҳам бизни кўрди дегунча олдимизга югуриб келарди.

Аям Бўйноқни хафа қилган кунлари бутун вужудим билан унинг кўнглини овлашга ҳаракат қилардим. У ҳам менинг нега кўйиб-пишаётганимни сезар, «Парво қилма, Норбўта, катта бўлсанг аяннга тушунтирасан», дегандек лабларини буриштириб, кўзларини маъноли очиб-юмарди. Кейин ҳамма нарсани унутардик. Токни аям ёки дадам чақирмагунча тоғу тошда ўйнаб юраверардик.

Очиқсак, ўзимиз овқат топиб ердик. «Кўй, ундай қилма, қандай раҳмсизсан», дейишимга қарамай, Бўйноқ лойлаб туриб, тош рангидаги ёввойи каптарларни ушлаб олар, сўнгра бўлишиб ердик. Мен юпқа тошнинг тагига ўт ёқиб, устига каптар гўштарини кўйиб чиқардим. Зум ўтмай гўшт қип-қизил бўлиб, тандир кабобга ўхшаб пишарди. Илгарилари Бўйноқ хом гўшт, мен эса пишган гўшт ердим. Кейинчалик иккимиз ҳам пишган гўшт ейдиган бўлдик. Бир марта унга: «Ма, сен хом гўшт ея қол, олов яхши ёнмаяпти», деган эдим, у аразлаб кетиб қолди. Бора-бора мен ҳам хом-хатала, кейинчалик, умуман хом гўшт ейишга ўргандим. Нима топсак, иккимиз тенг бўлиб еймиз. Биз билан ўйнайдиган бошқа болалар ҳам, ақлли итлар ҳам йўқ эди-да. Итнинг вазифасини бирор хавф туғилганда ҳуриб қўйиш, деб биладиган Оқтой, Сиртлон ва Кўктойлар уззукун изғиб ўлжа ахтаришарди. Аям ҳафсалалари келса, уларга итош қилиб берардилар, бўлмаса йўқ.

Қўтонимиз — энамлар турадиган, сурувимиз олис яйловларга чиқиб кетганда биз кўчиб борадиган қишлоғимиздан жуда узоқда. У ерга бориш учун эшак билан тонг ёришгандан тушга қадар йўл юриш керак. Акам Тошкентда ўрмонларнинг бошлиғи бўладиган ўқинида ўқир эдилар. Зўр ўқиш-а? Уқишларини битириб, яқинда бир йиллик ҳарбийга кетдилар. Мен биринчини битираётганимда келарканлар. Кейин мени Май байрамида шаҳарга намойишга олиб борадилар. Ўзлари шундай деганлар. Ҳамма тоғлар, арчалар, айиқлар, бўрилар,

олқорлар ва какликлар акамнинг ихтиёрида бўларкан. Аям айтдилар. Кейин менга роса маза бўлса керак. Бўйноққаям. Бўйноқ иккимиз акамга тоғимиздаги ҳамма ҳайвон ва дарахтларни бирма-бир кўрсатиб чиқамиз. Мўътабар деган синглим ҳам бор. Ҳаммамиз уни «Мўтти» деймиз. Мен билан ҳеч ҳам чиқишмайди. У куни Мўттига:

— Кел, Мўттижон, икковимиз ачом-ачом қилиб ётамиз,— дедим.

— Ҳо-ҳо, керак эмас. Сен билан ётмайман, сен Бўйноқ билан ётгансан. Устинг ҳаром бўлди, қўлларинг ҳам ҳаром,— деди.

— Ҳм-м, дадам билан аям бор-да, бўлмаса ўша эчкининг думига ўхшаган сочларнингни юлиб олардим!— дедим кўрпанинг остидан муштимни кўрсатиб.

У бўлса мени масхара қилиб, оғзини қийшайтирди. Мен индамадим. Яна бирор нима десам ҳамма гапни: Бўйноқ билан бирга ухлаганларимни, бир косада овқат еганларимни дадамга чақиб беради. Бўйноқ билан бирга ухлаб ётганимни у икки марта кўрган. «Дадамларга айтаман», деганда чумчуқ ушлаб бериб, алдаганман. Хуллас, Мўтти мен билан ўйнашдан кўра аямнинг орқасидан эргашиб, ғинғирлаб юришни яхши кўради. Менинг ҳам у билан ўйнашга тоқатим йўқ. Билмай туртиб юборсанг ҳам бақириб йиғлайди. Қизиқ, бирор нарсани сўраганда бермасанг, худди калтак егандай уввос солиб бўкиради. Буни эшитган аям мени қарғаб кетадилар. «Урганим йўқ», деб минг марта айтсам ҳам ишонмайдилар. Унинг устига, кечқурун дадамга биргаллашиб чақишганини айтмайсизми? Шундай пайтларда бирам жаҳлим чиқиб кетадики, ундан қандай қилиб ўч олишимни билмайман.

Кўпинча дадам менинг ёнимни оладилар. Бундай пайтларда Мўтти атайлаб жангарилик қилади. Дадам мени ушлаб олиб, ёлғондакам қулоғимдан чўзган киши бўладилар. Мен ҳам жўрттага: «Ҳи-и-и», деб йиғлаб кўяман. Шундан сўнг Мўттининг овози ўчиб: «Боплатдимми?» дегандай мени масхара қилади: «Мен эса: «Ва-ҳа-ҳа», деб қулиб юбораман. У: «Ҳа-а, урмабсиз уни-и», дея яна дадамга хархаша қилади. Хуллас, бундай маш-машалар тез-тез такрорланиб туради.

Лекин қанчалик хархаша қилмасин, мен Мўттини кечираман. У кичкина-да. Бироқ буни ҳеч ҳам тушунмайди. Майли, бир кун тушуниб қолар. Мен ҳаммадан

кўп Бўйноқни ўйлайман. Усиз туролмайман. У ҳам шундай. Бир оз кўринмай қолсам, аямнинг жеркиганига ҳам қулоқ солмай эшикнинг олдига келиб, чўзилиб ётиб олади. Аям койисалар ҳам менсимагандай ўқрайиб қараб тураверади. Сўнг аям мени койишга ўтадилар.

— Чиқ деяпман! Меҳрибоннинг кўзи тўрт бўлиб кутиб ўтирибди! Жонимга тегиб кетдинг икковнинг ҳам!— дейдилар рўзғор ташвишлари кўпайиб кетганда жаҳлга миниб.

Мен индамай Бўйноқнинг олдига чиқаман. У бўлса «Юр, нарироққа кетайлик, аянгни кўзига балолек кўриняпман шекилли! Хайриятки, милтиқ отишни билмайди. Бўлмаса, ҳозироқ отиб ташларди. Нега кўринмайсан? Қишлоққа менсиз кетиб қолибсанми деб ўйлабман», дегандек думини ликиллашиб, қирга бошлайди. Қирга чиққунга қадар у мени ўзига етказмайди. Тепаликка чиққандан сўнг орқа оёғида тик туриб, олдинги оёқларини ўйнатганча мени кутиб туради. Кейин икковимиз кураш тушамиз. Сўнг чалқанча ётиб, кўм-кўк, тубсиз осмонни томоша қиламиз. У аҳён-аҳёнда менга қараб қўйиб, жимгина ётаверади.

Қизиқ, у ит бўлса ҳам одамнинг ичидаги гапни билди. Уйимизга ёмон маст одамлар келса, ҳуриб, ижирганиб, «уларни уйга қўймаслик керак», дегандай менга суйкалаверади.

— Жим тур, иккимизни ҳам дадам уришиб берадилар,— дейман пичирлаб.

У гингшиб оғилхона эшиги томон қараб кетади. Агар дадам уйда бўлмасалар, боягидақа одамларни қўтонимиз яқинига ҳам йўлатмайди. Унинг энг ёмон кўрган одами Қодирқул носфуруш билан Мамадазим ҳеч нима эди. Агар икковидан бирортаси уйимизга яқинлашса, Бўйноқ еб ташлагудек бўлади. Улар Бўйноқдан шу қадар қўрқишадики, ҳатто суҳбатлашаётганда гапларидан адашиб кетишади. Доимо Бўйноқ уларга қаҳр билан тикилиб турар, улар эса Бўйноқнинг кўзига тик қарай олмасдилар. Бўйноқнинг бу хатти-ҳаракатларидан мен ҳайрон бўлиб юрардим. Кейинчалик ҳаммасига тушундим. Бунини Бўйноқ ҳам, мен ҳам яхши кўрадиган энам айтиб бердилар.

Ит вафодор экан. Шунинг учун ҳам мучалда итнинг номи вафодор деб аталар экан. У дунёда инсонга энг яқин ҳайвон бўлиб, одам сезмаган нарсаларни пайқаркан. Олдига яқинлашсанг, носнинг ҳидидан туриб бўл-

майдиган Қодирқул носфурушнинг гапи носидан беш баттар сассиқ эмиш. Қизиқ, гап ҳам сассиқ бўладими? Кейин билсам, энам фисқу фасод гапларни шундай деган эканлар. Мен ҳам Қодирқул носфурушнинг пичинг ва киноя аралаш гапирмаганини эслолмайман. У Бургуттепа билан Дулдулқия орасидан ўтадиган Тераклисойга яширинча келиб нос тайёрлаш учун теракларнинг пўстлоғини шилиб кетар, тушликда эса овқат егани кўзини лўқ қилиб бизникига келарди. Энамнинг айтишларича, терак пўстлоғининг кулидан энг яхши нос тайёрланаркан. Бошқа носфурушлар терак кули ўрнига оҳак ишлатганидан уларнинг бозори чаққон бўлмас экан. «Носкаш — пасткаш,» деб қўярдилар энамлар бурниларини жийпириб.

Мен ҳам Қодирқул носфурушни ёмон кўраман. Балки, у аллакимлар учун яхши одамдир. Лекин, ҳар қалай, мен ёмон кўраман. Ёмон кўриб, жимгина юрмасдим. Бўйноқ иккимиз унга қарши курашардик... У қилиб юрган жиноятни яна икки-уч киши билади. Билади-ю, ҳеч нима демайди. Бизга шуниси алам қилади. Бўйноқ бир-икки марта қопмоқчи бўлиб, ташланиб ҳам кўрди. Аммо носфуруш Бўйноқни болта билан чопиб ташлашига сал қолди. Мен додлаб ёпишмаганимда, Бўйноқни ўлдирарди.

У теракзорга кўпинча душанба кунлари келарди. Дулдулқия чўққисининг устидаги теп-текис ялангликдан теракзорнинг ҳар бир бурчаги, айниқса, остида биз қапакапа ўйнайдиган каттакон ва чиройли оқ терак яққол кўзга ташланиб туради. Кўм-кўк сой теракзорни иккига бўлиб, тўлиб-тошиб оқади. Одамларнинг оёғи кам текканлигиданми, сойнинг юқори қисмидаги тераклар каттароқ. Сой этаклаган сари теракзор сийраклашиб, дарахтлар ҳам майдалашиб боради. Сой бошидаги чақалакзорда Бўйноқ билан мендан бошқа деярли ҳеч ким юрмасди. Биз бу ерда чакалакзорнинг қўрқоқ тулкилари ва катта-кичик бошқа ҳайвонлар юрадиган ҳамма йўлларни билардик.

Тераклисойнинг осойишталигини бузадиган бирдан-бир киши — Қодирқул эди. У ҳеч қачон ҳеч кимнинг кўзига тик қаролмайди. «Кўзнинг олма-кесак термай чет», дердилар энам ҳеч кимга эшиттирмай. Унинг хатти-ҳаракатлари ҳам совуқ. Дадамнинг айтишларича, эсини танигандан бери бирор жойда ишламаган экан. У ҳамма билан ерга тикилиб ёки атрофга аланг-жалапг

қараб гаплашади. Агар у бизникига келган пайтларда энам уйда бўлсалар: «Ҳаҳ, сасимай кетсин шу ертешар носфуруш-а, тагин келдимиз?» дердилар енглари билан оғиз-бурунларини бекитиб.

— Нега уни ертешар дейсиз, эна? У кон қидирувчилар билан ишламайди-ку?— деб сўрардим у кетгач.

— Кўзига қара, худди бойўғлининг кўзига ўхшайди. Ерга қараса, ер ҳам озор чекади унинг кўзидан. Эсини танибдики, савдогарчилик қилади. Немиснинг уруши пайтида армияга бориб, ўзининг қўлидан ўзи отиб қайтиб келган экан. Оғзидан эшитганман. Бир кунни маст бўлиб ўзи айтди. Тагин «ранни»ман деб, давлатдан нафақа олса ҳам ажаб эмас,— дедилар энам енгларининг оғзиларидан олмай.

— Энди Тераклисойга келганида устидан тош юмалатиб ўлдирамиз!— дедим ҳаяжонимни босолмай Бўйноққа.

У: «Майли, бир боппайлик», дегандай Қодирқулга қараб-қараб қўйди. Кейин дадам Бўйноқ иккимизни қўйларни қайтариб келишга буюрдилар. Тепаликка кўтарилганимизда сурув қўтонимиздан анча узоқлашиб, баджаҳл Раҳмаг қоровул қўриқлайдиган буғдойзорга етиб қолган эли Бўйноқ: «Сен тура тур, ўзим чопиб бориб қайтариб келаман», дегандай мени бир туртди-ди, сой томон чопиб кетди. Мен кўкаламзорга узала тушиб, Бўйноқ, севимли Бўйногим ҳақида ўйлай бошладим. Бунчалик ҳам эсли-а, у!

Келаси йили ўқишга бораман. Шу йил бормоқчи эдим, ёшим бир ойга етмади. Уйга келиб, йиғлаб юбордим. Кейин дадам мактабга бориб, мени ўқишга олишларининг илтимос қилдилар. Кўнишмади. Мен мактабга борсам, Бўйноқ нима қилади? Бўйноқ ҳам бола бўлиб туғилса бўлмасмиди? Икковимиз бирга мактабга борардик, бир партада ўтирардик. Энди нима қилсак экан-а? Гоҳида аямнинг уч-тўрт кун Бўйноққа овқат бериш эсларидан чиқиб кетади. Унутадиларми ёки атайлаб бермайдиларми — билиб бўлмайди. Шунда у эшик ёки деразадан келиб, ҳеч кимга билдирмай менга қарайди. Мен яшириб, уч-тўрт бурда нон кўтариб чиқаман. Бир марта нон олиб чиққанимни дадам кўриб қолдилар.

— Жойига қўй нонни, нонкўр! Одамлар бир бурда нонни тўйиб ҳидлашга зор бўлиб ўлиб кетишган! Сен бўлсанг итга нон ташиганини ташиган!— дедилар.

Нимадандир диллари хуфтон бўлиб ўтирган экан шеклилли.

Шу кунни Бўйноқ оч қолди. Аммо эрталаб ҳеч кимга билдирмай тоқчадан битта нонни олиб эшикнинг тирқишидан узатдим. Мабодо аям ёки дадам нон еяётганини кўриб қолса, Бўйноқ ўзини нонни топиб олиб еяётганга солади. Шундай пайтда унга жуда раҳмим келади. У бир неча кун оч қолса ҳам менга гап тегишини истамайди. Аммо ундан кўра кўпроқ тартиб-интизомни мен бузаман. Шунда у кесилган қулоқларини диккайтириб, лабини чўччайтиради «Наҳотки, одам боласи бўла туриб, ақлсизлик қиласан-а?» дегандай менга узоқ ва маъноли тикилади. Мен эса яна кечирим сўраб, бўйнига осиламан. У аввалига кечирмагандай бўлиб, олдинги оёқлари билан қўлларимни секин итариб қўяди. Кейин кечирганини билдириш учун у ҳам менинг бўйнимга осилади. Токи биров келиб, халақит бергунга қадар олишиб, ўйнашамиз. Олишганларимизни энам кўрсалар индамай-диларку-я, аммо аям ёки дадам кўрсалар, койиб берадилар.

— Ит билан ўйнама, деб минг марта айтаман сенга! Қасали юқадил! Бутун оғзи-бурнинг ҳаром бўлди! Ундан кўра ишга кўмаклашсанг бўлмайдимми? Итга қўшилиб, ит бўлиб кетсанг керак эрта-индин!— дердилар аям бақриб.

Хафа бўлиб кетаман. Дадам айтганларидек, бунчалик ҳам тиллари заҳар бўлмаса аямнинг. Итга қўшилиб ит бўлсам нима бўпти? Қайтага яхши бўларди. Донмо дала-даштларда маза қилиб, ҳеч кимдан койиш эшитмай юраман. Бўйноқ иккимиз ўзимизга Дулдулқиядан ин ковлардик, теракзор ва арчаларни қўриқлаб ётардик.

Шундай аччиқ гаплардан сўнг лаб-лунжи осилган Бўйноқ индамай сойга тушиб кетади, мен эса ҳамма нарсадан хафсалам пир бўлиб, уйга томон юраман. Қуёш қорайиб, кеч киравериши билан юрагим безовта бўлаверади. Сабаб, аям ҳеч қанақа айбим бўлмаса-да, дадамга чақадилар. Агар ҳафсалалари бўлса, дадам мени қистовга олар. бўлмаса: «Қўй одам ҳиди ёқмас шу болангни. Қанча насиҳат берма, гўр ҳам бўлмайди», дердилар қовоқларидан қор ёғилиб.

Бундай кунларда эрталабга қадар менинг оғиз очиб гапиришга ҳаққим йўқ. Агар беҳосдон уларнинг кўпроқ ғийбатдан иборат суҳбатларини бўлиб қўйсам, бояги гап

кўзгалиб кетиб, койий-койий мени йнғлатишарди. Кўз ёшимдан юзим ачишиб ухлаб қолардим.

Лекин анчагача уйқум келмай, уларнинг гапини эшитиб ётаман. Улар ҳам ётгунга қадар мен ва Бўйноқ ҳақида гапиришади.

— Бекорга хафа қилдингиз гўдак бечорани,— дейдилар аям афсусланиб.

— Жағинг тинмай ёмонладинг ахир, аччиғим чиқиб кетди-да! Қилгуликни қилиб қўйиб, яна менга осиласан!— деб жавоб қилардилар дадам.

— Бунчалик қаттиқ койишингизни қаердан билай!— дердилар аям айбларига иқрор бўлиб.

— Бир-икки койиғанга шишаси ёрилмайди. Болани тергаб туриш керак. Ҳозирдан жиловини қўлга олмасанг, кейинчалик оғиз очолмайдиган бўлиб қоласан,— дердилар дадам ўзларининг пухта одам эканликларини намоиш этгандай.

Кейин гап айланиб Жондорлисойда дадам билан совхоз директори орасида бўлган жанжалга тақалар, дадам бу воқеани ўкиниб, қалтироқ босиб аямга айтиб берардилар. Бу воқеа мени ҳамон ўйлантиради. Доимо ўз-ўзимдан: «Директор нега дадани урди?» дея сўрайман. Шундай дея ўйлайману кўзим ёшланиб кетаверади. Кўз ўнгимда ёқавайрон, юзлари, лаблари шилиниб, ранги ўчиб, камзули йиртилган, телпаги учиб кетган, йиғламанса ҳамки кўзидан ёш тирқираган дадам гавдаланаверади. Бўғзимга аллашима тикилиб, хўрлигим келиб кетади. Аям бир кунни акамга: «Худо хоҳласа, катта бўлсанг директордан дадангнинг қасдини ол», деганлари эсимда. Негадир ўшанда бу гап мевга қарата айтилгандек туюлди...

...Ушанда Ҳамро чўпонга эргашиб мен ҳам Жондорлисойга боргандим. Лекин негадир Бўйноқ йўқ эди. Бу воқеа ўша — дадам Мамадазим ҳеч ниманинг қўлидан бўшаб, отар қабул қилиб олган кўкламда тўл¹ тугаш арафасида бўлганди. Директор ўша шартларни қўйиб отар бергандан кейин даданинг боши қотиб қолибди. Аввалига сурувга қўчқор қўймай юрдилар. Кейин директордан ҳайиқибми ёки бошқа бирор нарсани ўйлабми, ўнта қўчқор олиб келиб сурувга қўшдилар.

Тўл охишлаб, Жондорлисойни тўқли болаларининг маърашлари қонлаганда, сутранг «Волга»сини ўғлига

¹ Тўл — қўзилатиш мавсуми.

ҳайдаттириб директор келди. Биз Ҳамро чўпон иккимиз эндигина туғилган қўзичоқнинг онасини ушлаб оғизлантираётган эдик. Дадамнинг ранги ўчиб кетган, чўтни шиқиллатиб ниманингдир ҳисоб-китобини қилардилар. Машинани кўришлари билан шоша-пиша ишларини йиғиштирдилар.

— Ассалому алайкў-ў-ў-м-м!— деди директор машинадан тушар-тушмас очиқ чеҳрада.— Жуда нияти ҳолис одамлармиз-да! Ўзим ҳам шу атрофда бўлсаларинг керак, деб ўйлагандим!

— Бор бўлинг, директор бово!— дедилар дадам уни қарши оларканлар.

Кутилмаганда у дадам билан қучоқлашиб кўришди. Ноқулай аҳволда қолган дадамнинг қўлидан таёғи тушиб кетди.

— Тошкентда, юридическийда ўқийдиган ўғлим,— деди у қўнғиз мўйловли, сочи пахмоқ новча ўғлининг кифтига қоқиб.

Кейин Ҳамрони имлаб чақирди-да, ниманидир тайинлади.

— Қани, Жўравой, бир айланиб келайлик,— деди дадамни қўлтиғидан тутиб қирга бошларкан.

Мен ҳам ўйнаб юрган одам бўлиб, секин орқаларидан эргашдим. Улар қир ошиб, қўшни сойга тушишди.

— Гапнинг пўсткаласини айтсам, Жўравой, энди икковимиз бир бурда нонни бўлиб ейдиган ака-ука бўламиз,— дея гап бошлади директор дадамнинг елкасига қўлини қўяркан.— Биринчи кварталнинг якуни учун совхозга иккита супер-люкс «Жигули» беришяпти. Биттаси сеники. Давримда бир ўйнаб-кул! Ундан ташқари, келаётган сайловда депутатликка сени айтдим. Бундай бир ўзингни кўрсатиб, газеталарниям обод қиласан энди.

— Раҳмат, директор бово! Бола-чақа билан алқаб минардик-да. Катта ўғил ҳам армияда шофёрликка ўқиётган экан. Эски мотоцикл билан қишлоққа бориб-келгунга қадар чангда тегирмончига айланиб қоласан киши,— дедилар дадам қувончларини яширолмай.

— Хў-ў-ш, энди асосий масалага ўтсак,— деди директор, ранги бир оз ўзгариб.— Тўқлилардан қанчаси қўзилади?

— Икки юздан ошиқроғи,— дедилар дадам анчадан сўнг идорада бўлиб ўтган гап ёдларига тушди шеклилли, овозларини пасайтириб.

— Уттизтаси сеники. Машина олганда ишлатарсан. Қолганига одам келади. Ҳайдаттириб юборарсан.

Дадамни ўй босиб, жимиб қолдилар. Шунда дадамга бирам раҳмим келдики, қани энди, қўлимдан келсаю ёрдам берсам! Дадам жиноят билан ҳақиқатнинг чўзиладиган-у, лекин узилмайдиган чизиғи устида турар, икки оташ ўртасида ёнардилар. У кишининг оғирини на Ойқор, на сокин Сангзор, на бепоён Галахирмонжой яйловлари, унда ёйилиб юрган сурув-сурув қўйлар, уюр-уюр йилқилар ва на бутун бошлиқ қишлоғимиз енгиллата оларди. Аламимдан ўтлоққа ағанаб, ўтларни юлқилаб, тирноғимнинг орасига тупроқ кириб зирқираб оғриганига қарамай ерни тимдалардим.

Эй, тубсиз осмон! Нега дадамга директорнинг раҳми келмайди? Нега у бундай қилади? Нега унга ҳеч ким индамайди?! Ахир у давлатнинг шунча қўйини еб кетаверадими? Шунинг учун ҳам Мамадазим ҳеч нима ҳар йили отарини алмаштирар экан-да! Нега шундай?

Дадам толқон ютгандай нафаслари ичига тушиб кетган, эски латта телпакларини олиб, белбоғлари билан терларини артардилар.

— Намунча дамнинг ичингга тушиб кетди?! Қўрқма, мен бирор ишни удаламасам, оғзимга олмайман. Аммо бундай мурувватларни ҳам ҳар кимга қилавермайман. Жўжавирдек жонсан, шу баҳонада биринг икки бўлиб қолади,— деди директор дадамнинг ҳаракатидан тааж-жубга тушиб.

— Эпложмайман, қўлимдан келмайди, ака,— дедилар дадам томоқларига бир нима тиқилгандай.

— Кўйсанг-чи! Бўлмайдиган гапни гапирма! Ўзингга эҳтиёт бўлсанг, бас,— деди директор дадамга далла бериб.

— Йўқ, бўлмайди. Жон директор ака, мени бундай ишга ундаманг! Қўлимдан келмайди! Мана, Раббимдан санаб елгаи отарим, икки юз эллик чоғли кўзиси! Ревкомингизга айтнинг, барча аъзолари билан келиб санаб олсин! Қолганини ўзингиз биласиз!

— Эркакман деб юрган экансан-да, Жўравой! Аслида, одам қуриб кетгандай сен билан олди-берди қилмоқчи бўлган мен ўзим аҳмоқ!— деди директор азбаройи авзойи бузилиб.

— Мени ҳақорат қилманг, директор ака! Ердан чиққанним йўқ!— дедилар дадам лаблари пирпираб.

— Одам эмас экансан! Осмондан тушган одам ҳам гапга тушунади-ю, сен тушунмас экансан. Бўпти. Қўйни Мамадазимга топширасан! Орамиздан ҳеч қандай гап ўтмади ҳисоб. Бошқа истаган отарингни бераман. Хоҳласанг, Мамадазимникини ол, хоҳла бошқасини! Аммо ёпиғли қозон ёпиғлигича қолсин! Майли, меҳнат қилдинг, йигирмата қўзи ол,— деди директор бир оз ҳовуридан тушиб, гўё ҳеч қандай гап бўлмагандай босиқ овозда.

— Қўзига ҳеч ким тегмайди. Отарни Мамадазимга топширмайман! Бирорта ҳалол-покиза одам топилгунча ўзим боқаман!— дедилар дадам илк бор директорнинг қўзига тик қараб.

Мен эса борган сари ерга кириб кетаётгандай тўлғанардим. Яшил тўн кийган далалар бир зумда ўз гўзаллигини йўқотди. Димоғимга урилаётган телпақгул ҳиди нафасимни бўғарди. Юрагимни ҳовучлаб можаронинг тезроқ тугашини кутардим.

— Уҳ-ҳў-ў! Даминг баланд-ку? Ҳали директорликни ҳам даъво қиларсан? Бургага аччиқ қилиб кўрпасига ўт қўйган лўли-ей? Чайнаб турган нонини туфуради-я, нонкўр! Бўйинингга саккизта айбни ёпиштириб, керакли жойга тиқтириб қўяйми?! Совхознинг сурувига уч юз чакана қўйни қўшиб боқиб, пулини ўзинг олиб юрганнингни билмайди, деб ўйлайсанми?!

— Сўкма мени! Директорлигингни эса пишириб е, билдингми?! Эй-й, инсофни ютган мусулмон, бир эмас, давлатнинг икки юз қўзисини кўрдим демай ютиб юбормоқчисан-а? Одамларнинг ҳақини ёрилгудек еб, яна дўқ қиласан-а? Ахир виждон деган нарсанинг «в» ҳарфи борми сенда?!

— Сендан сўрамайман! Кўп ҳаддингдан ошма! Сен билан сану манга бориш менга ярашмайди!

— Нима, сен авлиёмисан? Шохинг борми? Бўлса кўрсат! Мендан ортиқ жойинг — порахўрлигинг! Лекин турмага тиқдириш қўлингдан келмайди! Мен партбилетини олгандан бери пок асрайман!

— Партбилетни аралаштирма! Сендақа чаласавод коммунистнинг борингдан йўғинг афзал! Бас қил, деяпман, ҳеч ким кар эмас!— деди директор қўлларини мушт қилиб.

— Ҳа-а, ноинсоф! Чаласаводлик эмас, порахўрлик, виждонсизлик, имонини еб юбориш айб эканлигини тушунмайсан-да, сен. Ёки сен порахўрлик курсига ўқиб...

Дадам... дадам қолган гапларини айтолмадилар. Зарб билан тушган муштдан чўккалаб, телпаклари отилиб кетди. Мен телпакка қараб чопдим. У дадамни босиб олиб, дуч келган жойига муштлай бошлади.

— Нега урасан дадамни-и!— Мен қичқирганча унга ёпишдим. Аммо у мени силтаб отиб юборди. Тошга йиқилиб тушиб, кўз олдим қоронғилашиб кетди. Бор кучимни тўплаб ўрнимдан турдим-да, аям билан Шербўта акамни айтиб келаман деган ўйда уйимизга қараб чопдим. Лекин ҳеч нарсага улгурмадим. Уйимизга ҳам етолмадим...

Ҳа, шу кун у дадамни урди. Лекин уни, мен кутгандек, милиционер олиб кетмади. Мен буни ҳеч ҳам кечиролмайман. Ҳеч кимга кўринмай нафасим бўғилиб қолгунга қадар йиғладим. Ҳеч қачон бунчалик кўп йиғламаган эдим. Энди дадамга кўриниш азоб эди. Дадам энди менинг кўзимга қаролмасликларини сезиб, хўрлигим келар, кимлардандир мадад ва яна ўзим билмаган нарсаларни кутардим. «Нега директорнинг бошига тош билан урмадим?», дея ўйлардим. Дадамга кўринмаслик учун яшириниб, сут ташийдиган, ёнбошига «Молоко» деб ёзилган машинанинг шофёрига «дадам айтди», деб миндим-да, қишлоққа — энанинг олдиларига кетиб қолдим. Бу илк бор дадамдан бесўроқ қишлоққа кетиб қолишим эди... Шундан сўнг биз узоқ кўришмадик. Мен дадамнинг кўзларига кўзим тушиши билан, ўзимни тўхтатолмаслигимни, йиғлаб юборишимни билардим. Аямнинг айтишларича, дадам шундан сўнг бир ҳафтача бизга кўринишга юраги чидаёлмай, сурув билан юрибдилар...

III

Бургуттепадан Булоқлисойга тушиб келаётсам, Сиртлон билан Оқтой Бўйноқни яккалаб, алланимани юлқиб ейишаётган экан. Бир Бўйноқни ўлжага яқинлаштирмай турса, иккинчиси емишга ёпишарди. Бу ҳаракат навбатма-навбат бир маромда такрорланарди. Бўйноқ эса сўлақларини ялаб фингширди.

У мени кўриши биланоқ индамай булоққа қараб юрди... Узининг емиш талашаётганини кўриб қолганимдан уялдики ёки хўрлиги келдики, билмадим.

— Бўйноқ, баҳ! Бўйноқ!— дея чақирдим баланд овоз билан.

Сиртлон билан Оқтой мени кўриб, думларини ликиллатишди. Бўйноқ эса чақирганимни эшитмагандек ҳамон булоқ томон кетиб борарди.

— Ҳа-а-а! Иблислар! Уз онанга ўлжангдан беришга кўзинг қиймаяптими? Очкўзлар!— дедим ўдағайлаб.

Итлар менинг кутилмаганда келиб қолганимдан норози бўлганликларини яширмай ириллашар, қаердандир топиб олишгани — бир парча гўштдан нари кетишмасди. Сиртлон эса олдинги икки оёғи билан гўшт парчасини босиб, мени еб қўйгудек бўлиб ирилларди.

— Мен сенларга гўшт ейишни кўрсатиб қўяман!— дедим Сиртлонни елкам билан туртиб юбориб, гўштга ташланарканман.

У ҳам боши билан мени туртиб, оёқлари билан гўштга тармашди. Оқтой эса камзулимдан тишлаб тортиди. Камзулим йиртилиб кетди. Илгаридан сезиб юрардим: оиламиздагилар Бўйноқни ёқтиришмаганидек, Бўйноқнинг болалари ҳам мени унча хуш кўришмасди... Қизганишга ўхшаган қандайдир ҳасаддан бугун ошкора ҳужумга ўтилган эди...

Сиртлон билан Оқтой мени ғажиб ташлашга тайёр эди. Аламимдан нима қиларимни билмай чўнтагимдан гугурт олдим. Шу пайт вовуллаб Бўйноқ етиб келган эди. Унинг овозини эшитиб, қувониб кетдим. Биз ҳам икки киши бўлган эдик. Гугуртни чақиб, яна бир оз ноҳўя хатти-ҳаракат қилсам, мени еб қўйгудек бўлиб ириллаб, сўлақлари оқиб турган Сиртлонга отдим. Бирдан ловиллаб олов кўтарилди. Сиртлон даҳшат ичра фингшиб, ўзини дуч келган томонга урарди. Хиёл вақт уёқдан-буёққа чопган эди, олов баттар алангаланди. Бўйноқнинг боласига бари бир раҳми келди шекилли, Сиртлоннинг орқасидан югура кетди. Сиртлон булоқ атрофини қоплаган нам ва бўлиқ майсазорга ағанаб, оловни бир амаллаб ўчирди. Сўнг отилганча бориб ўзини булоққа ташлади. Бўйноқ булоқ тепасига бориб, сувдан бўйнини чиқариб фингшиб турган Сиртлонга бир оз тикилиб турди-да, бошини қуйи солганча қайтиб келди. Оқтой қаёққадир ғойиб бўлди.. Шундан кейин у анчага-га кўринмай юрди...

Мен гоҳ Сиртлонга раҳмим келиб, гоҳ Бўйноқни ўйлаб, жойимда ўтириб қолдим. Бўйноқнинг кўзлари ғамгин эди. Мен унинг кўзларида нимадандир норозилик, ўкинч кўрдим. Ғалвага сабаб бўлган бир парча гўшт ҳам жойида қолди. Тепаликка чиққанимизда, беихтиёр

сойга ўгирилдим. Шалаббоси чиққан, бутун танаси қора-йиб куйган Сиртлон ҳаммадан қолган суюкни очкўзларча ғажирди...

Бўйноқнинг кўнгли ғаш тортиб бораётганини сезиб турардим. У ҳозир аям мени, менга қўшиб уни ҳам койишини биларди.

— Хафа бўлма, камзулимни аямга кўрсатмайман,— дедим Бўйноқнинг кўнглини кўтариш учун бошини силаб.

У менга қараб лабини ялаб қўйди. Йиртилган камзулимни ечиб, орқа томондаги деразадан уйга ташлаб юбордим. Бўйноқ ҳам ҳеч нимани билмагандек секин бориб, оғилхона остонасига чўзилди. Аям итларга берман деб олиб қўйган овқат қолдиқларини Бўйноқнинг товоғига солиб қўйдим. Бари бир аям йиртилган камзулимни кўриб қолдилар.

— Ҳа, шерикларинг билан талашибсан-да, ҳайрият, ғажиб ташлашмабди!— дедилар жаҳл билан камзулнинг уёқ-буёғини кўрарканлар.

— Тош тилиб кетди,— дедим аям дадамга айтмасин деган ўйда.

— Алдамай қўя қол, тош тилиб кетса, бундай йиртилмайди! Қачон ақл қиради сен болага! Эсингни танибсанки, итлар билан ўйнашасан! Бунақада бир кун эмас бир кун ит бўлиб кетасан-ку, жувонмарг!— дедилар аям астойдил жаҳллари чиқиб.

Мулзам бўлиб туравердим. Бирор нима деб гап қайтаргудек бўлсам, тарсаки тортиб юборадиган шаштлари ҳам йўқ эмасди.

— Индамай енгади бу мўмин! Гапирсанг, қулоғи тош битади! Даданг келсин ҳали, билганимдек қилдирмасамми сен ўзбошимчани!— дедилар аям мени қўрқитишнинг энг юқори нуқтасига чиқиб.

Кўнглим бўшашиб турган эканми ёки бу хил койишлардан ҳаддан ташқари юрагим безиллаб қолган эканми, кўзимдан тирқираб ёш чиқиб кетди.

— Дадамга айтманг, аяжон! Уришадилар!— дедиму ҳўнграб йиғлаб юбордим.

— Нима қилди, болажоним? Биров урдими? Ё итлар қаттиқ тишлаб олдимми? Қаерингдан тишлади?— дедилар аям оёқ-қўлларимни ушлаб кўрарканлар.

— Йўқ, аяжон! Ҳеч ким ургани йўқ, фақат дадамга айтманг!— дедим аямни қучоқлаб.

— Айтмайман, бўталогим, айтмайман! Сени яхши

одам бўлгин дейман-да!— дедилар аям бир ўзларининг, бир менинг кўз ёшларимни артар эканлар.

— Энди сираям камзулимни йиртмайман, итлар билан ҳам олишмайман!— дедим аямнинг кўзларига тикилиб.

— Биласан-ку, менинг ҳамма акаларим урушга кетиб, қайтиб келмаган. Отам ҳам, онам ҳам йўқ. Битта ёлғиз опам бор, уям Панжакентда. Отам ҳам, акам ҳам, укам ҳам — сен билан аканг. Илоҳим акажонинг эсон-омон армиядан келсин. Сен ҳам тезроқ катта бўлгин, ҳузурларингни кўрай,— дедилар аям ўзлари тикиб берган йўл-йўл кўйлагимнинг боғичини тугмасига ўрар эканлар.

— Яқинда биринчига бораман-а?— дедим астойдил катта бўлишни истаётганлигимни билдириш учун.

— Ҳа, ҳадемай катта йигит бўлиб, мактабга борасан. Қишлоқдаги қўшнимизнинг ҳозир биринчида ўқийдиган қизи Латофат китобларини сенга берар экан. Даданг шаҳарга тушса, чиройли сумка олиб келадилар.

Кейин аям нонга ёр суриб бериб, чўнтагимга бир ҳовуч парварда солиб қўйдилар. Бирам қувондимки! Аяжонимга мен ҳам кўп яхшиликлар қилай дейман-у, ёшман-да. Катта бўлсам машина оламан-да, аямни роса миндираман. Тушаман, десалар ҳам туширмай, олис-олис шаҳарларга олиб бораман. Кўйлақлар, рўмоллар олиб бераман.

Мен уч нарсани орзиқиб кутардим: биринчиси, мактабга боришим бўлса, қолганлари Бўйноқ билан энди каттакон тўқли бўлиб қолган етим қўзининг болалашаи эди. Қўзининг боласини терига сўйишмаса бўлгани. Аммо Бўйноқ туққандан сўнг чўпонларнинг арлони итлар учун талашиб-тортишишларини ва урғочи кучукваччаларнинг тақдирини ўйлаб, ўйимга етолмасдим. Мана шулар кечалари тушларимга ҳам кириб чиқади? Бир кун тушимда Бўйноқнинг бўйнидаги оқ жойи қорайиб қолган эмиш. Бўйноқ хафа бўлиб, умрида биринчи марта гапирётган эмиш. Унинг гапирганидан қувониб, қичқириб юбордим!.. Уйғонсам, терга пишиб кетибман. Аям алланималар деб ўнглаб, жойимга ётқизиб қўяётган эканлар.

Ишқилиб Бўйноқ кўпроқ арлони итлар туғсин-да. Бўлмаса, уни хафа қилишади. Лекин мен сени ёлғиз қўймайман, Бўйноқ! Биласан-ку, сени ҳаммадан яхши кўраман! Ҳатто сенга атаб шеър ҳам тўқиганман. Афсус,

ҳали ёзишни билмайман-да, бўлмаса ёзиб кўрсатардим. Икки марта Дулдулқияга чиққанımızда шеъримни ай-тиб берганман:

Бунча яхшисан, Бўйноқ,
Сени кутади тоғлар...

У мамнун жилмайиб қўярди. Ким билсин, ўзича: «Раҳмат, Норбўта!» демоқчи бўлармиди... Мен унинг кўзидан нима демоқчи эканини биламан. Нега ит ва қўйларнинг тили бор-у, гапиролмайди-я? Энамдан сўраган эдим: «Худо ҳайвонларга тил бермаган», дедилар. «Нега бизга берган-у, уларга бермаган?», деб сўрадим яна. «Биз одамimiz», дедилар энам урчуқларини қўлдан қўймай. «Одамлардек ҳамма нарсани тушунадиган, яхши ҳайвонлар ҳам бор-ку?», дедим, «Бари бир ҳайвон ҳайвон-да, кўп бунақа нарсаларни сўрайверма. Худога шак келтирасан. Катта бўлсанг, ҳаммасини билиб оласан. Уқдингми?»— дедилар жиддий йўсинда.

Гапларига унчалик тушунмаган бўлсам-да, қайтиб сўрамадим. Энам: «Вой, бу тирмизак бола-ни-я! Йўқ ердаги гапларни ким ўргатар экан унга! Бунча ҳам тили бурро бўлмаса бунинг! Ишқилиб, яхшиликка кўринсин. Боши тошдан бўлсин», дердилар ўзларича урчуқларини айлантириб. Албатта, бу гапни мени эшитмади, деб ўйлайдилар.

Энамлар шунақа: ўзлари билан ўзлари гаплашаверадилар. Бировларга инсоф тилаб, бировларни айблайдилар, кимларгадир панду насиҳат қиладилар. Мен бунинг ҳаммасини тандирнинг панасида туриб ёки энам ўтирган сўрининг остига кириб эшитаман.

— Аҳ-ҳа-ҳа! Ҳамма гапларингизни эшитди-им!— дея сўрининг остидан чиқиб, урчуқларининг ипини тортаман.

— Вой-ей, қўрқитвординг-а! Бола эмас, бало чиқдинг сен! Ишқилиб, бошинг тошдан бўлсин! Вой, уйингга буғдой тўлгур-эй! Урчуғимга тегма, узилиб кетади!— дердилар энам ёқаларига туфлаб.

— Нега бало бўлар эканман? Нега менинг бошим тошдан бўлар экан? Мана, ушлаб кўринг, тошдан эмас! Ҳозир урчуғингизни узаман!— деймай бўйинларига осилиб.

— Вой, ҳазиллашдим-да, болажоним! Сен бўталогимсан! Болагинамнинг боласи, қандак ўрикнинг донасан, айланай! Сени ҳаммадан яхши кўраман! Ахир сени яхши кўрмай кимни яхши кўраман? Урчуғимни узсанг,

кўзим яхши кўрмайди, кейин улай олмайман!— дейдилар пешонамдан чўлпиллатиб ўпарканлар.— Бор, омборхонадан озгина савалган жун олиб келгин! Биласан-ку, сўридан тушиб чиқсам, майиб бўлган оёғим оғрийди.

Мен чопқиллаганимча омборхонага кириб кетаман. Аям саваб қўйган майин жундан бир қучоқ кўтариб чиқаман. Энам мени алқаб-алқаб урчуқларини йигираверадилар.

Дадам иш буюргудек бўлсалар. Бўйноқ жон қулоғи билан тинглаб туради. Айрим ишлар менинг қўлимдан келмаса ҳам буюраверадилар. Лекин мен бажара олмайдиган ишни Бўйноқ уддалашини биладилар. Биз индамай дадамнинг буюрганларини бажарамиз. Қўпинча эса Бўйноқ иккаламизга бирга иш буюрадилар.

— Бўйноқ икковинг сурувни қайтариб келинглари! Сен сойлардаги қўйларни тўплаб турсанг, Бўйноқ арчазор ичидагиларини қайтариб тушади! Эҳтиёт бўлинглар, битта-яримта қўй арчанингми, тошнингми панасида қолиб кетмасин! Бўри еб кетади,— дердилар дадам иккимизга бирдек ўқтириб. Чўпонлар тоғдан сурувни қайтариб тушганда битта-иккита қўй-эчки қолиб кетар, аммо Бўйноқ қайтариб тушганда сираям бундай ҳол рўй бермасди.

Албатта, шундай кунларда Бўйноқ нима биландир мукофотланар, оғилхонанинг эшиги олдида эмас, биз ўтирадиган сўрининг яқинига келиб ётарди. Ҳеч ким уни унутмас, аҳён-аҳёнда бирор егулик билан сийлаб туришарди. Бундай пайтларда Бўйноқ иккимизнинг қувончимиз ичимизга сиғмас, бу шодлик эрталабгача чўзиларди. Тонг отиши билан эса Дулдулқияга чиқардик. Иккимиз ҳам чўнқайиб ўтириб, олис-олисларни, мени доимо ўйлантирадиган, қандайдир қудратли ва беғубор тубсиз осмонни томоша қилардик.

Кечаси Бўйноқ ҳурса, бас — уйғониб кетардим. Тошдек қотиб ухлаётган бўлсам ҳам уйғонардим-да, унинг ҳуришига қулоқ солиб ётардим. Бўйноқнинг нега ҳураётганини тезда пайқардим. У чўзиқ ув тортса, узоқ-узоқларда очликдан увлаган бўрига: «Овора бўлма, биз бор», дегани. Секироқ ҳурса, бошқа итларни эҳтиёткорликка чорлагани бўлади. Қаттиқ ва тез-тез ҳурса, отарга бўри яқинлашиш хавфи бор. Даҳшат билан ҳурса, сурувга хавф солган бўрига қарши итларни тўплаб, ҳу-

жумга тайёрланаётган бўлади. Вазмин ва чўзиқ ҳуриб қўйса: «Тинчлик, бемалол ухлайверинглар, сурувга кўз-қулоқман», дегани.

IV

Қуёшнинг илиқ нурлари теракларнинг нотинч баргларида жимирлаётганда, Дулдулқияга чиқиб бордик. Қодирқул носфурушни теракзорга йўлатмаслик режаларини ўйлардим-у, лекин асло иложини тополмак эдим.

Иягимни харсангга тираганча сойнинг этагида Қодирқулнинг кўринишини кутардим. Худди у тошнинг тагидан чиқиб қоладигандай Бўйноқ иккимиз оғир нафас олиб, узоқ пойлардик. Шабада бўлмаса-да, теракзор сирли шовиллар, унга сойнинг шарқираши қўшилиб, қандайдир ёқимли куйни эслатарди. Чўққидан чўққига сакраб, бор овозинг билан қичқиргинг келади. Хаёлимга нима келса, айтиб қичқираман. Бўйноқ эса лўкиллаб орқамдан чопиб юраверади.

Ҳозир ҳам қичқаришиб роса қувлашардигу, лекин Тераклисойнинг ашаддий душмани — Қодирқул носфурушни кутяпмиз-да. Қандай қилиб уни теракзорга йўлатмаслик мумкин? У теракзорнинг ҳеч ким кўрмайдиган жойларига кириб олиб, ўроққа ўхшаш, бироқ қўш дастали бесўнақай асбоби билан теракларнинг терисини шила бошлайди. Аллақандай совуқ ва ёқимсиз оҳангда хиргойи ҳам қилиб қўяди. Товуши қулоғимга, энам айтганларидек, худди гўрдан чиққандай бўлиб эшитилади. Баъзан қўшиғини бирдан тўхтатиб, атрофга шубҳали аланглайди. Кейин яна тез-тез хиргойи қилиб, ишга киришиб кетади. Нима учундир у бугун келмаяпти. Балки, умуман келмас...

...Ниҳоят, кўм-кўк буғдойзорга туташиб кетган Тераклисойнинг этагида эшак минган бир киши қорайиб кўринди. Тез ва шошиб юришига қараганда—Қодирқул. У эгарнинг қошига чап қўлини тираб, оёғи билан эшагини ниқтаб келарди. Яғири чиққан дўпписи устидан эски, ранги ўчиб кетган белбоғ танғиб олган. Белбоғини салладай қилиб боғлаб, учини чаккасига тушириб қўйган. Эгарнинг устига ташланган эски, увада чопонининг бир энги осилиб келяпти. Эгарнинг устидан хуржун, жун қоп ва тўн ташлангани учун унинг бўйи дарозроқ кўринар, оёқлари ҳам узун туюларди. У теракзорга кириши билан эшагини халалаб, юришини тезлатди.

Бўйноқ думини ликиллатиб, тез-тез менга қараб қўярди. Мен эса ҳамон нима қилишни ўйлардим.

— Оқтой билан Кўктойни олиб келмабмиз-да,— дедим Бўйноққа.

Бўйноқ олдинги икки оёғи билан басма-бас ерни тимдалаб, ғингширди.

— Ҳозир тош юмалатсак, пастроққа бориб пўстлоқ шилади. У ерга тош етмайди. Бир оз кутиш керак,— дедим бошим қотиб, Бўйноқнинг ёнига чордана қуриб ўтирарканман.

Иккимизни ҳам оғир ва машаққатли ўй босган эди. Мен ҳали кўп нарсалар олдида ожиз эканлигимни, бизнинг ташвишимиз катта одамлар учун нега аҳамиятсиз эканлигини ўйлайвериб ўйимга етолмасдим.

Қодирқулнинг ҳаракатларини кузатиб, узоқ вақт жимиб қолдик. У теракзорнинг энг қалин жойига келиб, эшакдан тушди. Эшагини бутага боғлаб, булоққа қараб юрди. Булоқ беш панжа шаклидаги тошлар орасида сизиб чиқади. Энамнинг айтишларича, Ҳазрат Али деган ўша баҳодир кафтини қўйиб ёнбошламоқчи бўлганида, панжалари ерга ботиб, шу ердан шарқираб сув чиқиб кетибди. Бешпанжа шундан бери қайнаб чиқиб, мавжлашиб оқармиш. Ушанда одамлар тоғда сув пайдо бўлганидан суюниб, сой бўйига терак экишибди. Бора-бора тераклар бутун сойни қоплабди. Ҳар баҳорда йил янги-ланиши билан Бешпанжада қўй сўйиб, қон чиқарилмаса, булоқнинг суви камайиб кетармиш. Шу куни одамлар булоқ кўзини очиб, атрофларини тозалашади, дов-дарахтларни буташади. Тоғдаги барча чўпонлар тўпланиб қўй сўйишади, шўрва пиширишади. Кейинги пайтда чўпонлар қўй сўйишганда арақ ҳам ичишибди. Шунинг чун Бешпанжанинг суви бир оз камайиб қолибди. Дадамнинг айтишларича, партияга ўтмасдан илгари энамнинг қистовлари билан бир марта Бешпанжада қон чиқарган эканлар.

...Қодирқул чорифини ечиб, оёғини булоққа тикқанча носқовоғини ўйнаб ўтирарди. Бутун бошли икки қишлоқ сув ичадиган, энамнинг айтишларича, суви одамни ҳар қандай дарддан фориг қиладиган. Бешпанжага нега оёғини тикади? Иблис! Ҳозир сени мажақлаб ташлаймиз!..

Дадамнинг: «Булоқнинг кўзига сира тош туширмагин», деганларига қарамай, Бўйноқ иккимиз каттакон қизғиш харсангнинг остини кавлаб, зўрға булоқ томонга

ағдардик. Харсанг йўл-йўлакай катта-кичик тошларга урилиб тош довулига айланди. Саросимага тушган Қодирқул этик ва пайтавасини жойида қолдириб, оёқ яланг сойнинг нариги томонига қараб қочди. У алланималар деб сўкинар, тошларнинг гулдур-гулдурида нима дегани эшитилмасди.

У булоқдан анча юқоридаги каттакон тошнинг устига чиқиб, атрофга аланглай бошлади. Ҳар бир харсангга олазарак тикилар, тошларга жон кириб, уни босиб қоладигандай жонсарақ эди. Қодирқул бу иш фақат мен билан Бўйноқдан чиқишини биларди. Қўлидаги тошни ўқталиб арчалар орасидан бизни қидира бошлади. Биз эса бир-биримизга қараб, Дулдулқияда писиб ётардик. У қўлидаги тошни ҳавода ўйнатиб, дўқ урди. Соёга қайтиб тушишга юраги бетламай, оёғини осилтирганча харсангга ўтирди. Тимдалаб тупроқ олиб, оёғининг қонаган жойларига сепди. Сўнг ўғринча писиб, соёга туша бошлади. Биз эса пастга юмалатиш учун иккинчи тошни жойидан кўчирдик. У келиб сув ичди. Пайтавасидан йиртиб, оёғининг қонаган жойига отқулоқ баргини қўйиб боғлади. Сўнгра тез-тез юриб теракзорга кириб кетди. Энди унга тош юмалатса ҳам, отса ҳам етмасди.

— Энди нима қиламиз?— дедим Бўйноққа гуноҳкорона тикилиб.

Унинг лаб-лунжи осилиб, теракзорга тикилиб турарди. Қодирқул кириб кетган қалин теракзор тепасига келдик. Ерни туртиб чиққан харсанглардан ибораг адирда қўлга иллинадиган нарса йўқ. Яккам-дуккам ёввойи бодомлар узоқдан чўнқайиб ўтирган айиқларни эслатади. Соё томондан Қодирқулнинг куйиб-пишиб пўстлоқ шилаётгани эшитилиб турарди. Ичимни алланима тирнагандай бўлиб, нафасим бўғилиб кетди.

Терак барглари шитирлашиб, ўзининг якка-ёлғиз суянчиғи, уларни бағрида бир умр ардоқлаб келаётган қорли тоғларга нола қилаётгандек эди. Тоғлар эса тошларга айланиб қолган қўлларнинг ёрдамга чўзарди-ю... иложсиз эди... Инсон шаклидаги бир малъун эса теракларнинг сип-силлиқ гўзал танасини беаёв кемирарди. Тераклар бутун мавжудотни ёрдамга чақирмоқчи бўларди-ю, лекин тили йўқ эди! Агар қўли бўлганда, ҳозироқ ўзининг юрак-бағрини тилка-пора этаётган малъунни бўғиб ўлдирарди. Барглар алам билан шитирлашарди. Энди улар куз кирмай, Ойқорни ёқимли ва оппоқ қор қопламай хазон бўлади...

Бутун тоғу тошлар, ўсимлик ва мавжудотлар, бутун борлиқ уни лаънатларди. У ўзини яратган ва ҳаёт бахш этиб келаётган опасининг кўксига ханжар санчарди. Йўқ! У пок табиатнинг, беғуноҳ хазон бўлаётган гўзал теракларнинг қарғиш ва уволидан қочиб қутулолмайди! Энам шундай деганлар! Мен бунга ишонаман!..

Беихтиёр кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетди. Ичимдан тўлиб-тошиб йиғи келарди. Бўйноқ ўзини теракзорга отди. Орқасидан мен ҳам отилдим. У бир зумда кўздан ғойиб бўлди. Теракзорни қоплаган қалин чакалакзорнинг қаеридан ёриб киришимни билмай, уёқдан-буёққа анча югурдим. Охири сийрақроқ кўринган бир жойдан ўзимни ичкарига урдим. Нимадир ҳуркиб, тепалик томон отилиб чиқди. Паҳмоқ думига қараганда, какликларнинг сувга тушишини пойлаб ётган тулки бўлса керак.

Теракларга чирмашиб кетган ёввойи маймунжонлар юз-қўлларимни тимдалар, тезроқ етиб бормасам, Қодирқул бутун Тераклисой ва Бешпанжани йўқ қилиб ташлаётгандай эди.

Бўйноқ даҳшатли ҳуриб, Қодирқулга ташланди. Қодирқул бор овози билан: «Тур кет, тур кет», дея бақирарди. Улар олишаётган ялангликка чиққанимда, Қодирқул Бўйноқни босиб бўғар, ит хириллаб қолган эди. У Бўйноқнинг қорни устига ётиб олиб томоғидан бўғарди. Қўлимга илинган кавушдек тошни кўтариб, бор кучим билан Қодирқулнинг бошига туширдим. У шилқ этиб йиқилди. Бўйноқ ҳам қимирламай қолган эди. Тезда бориб, Бўйноқнинг бошини кўтардим. У зўрға кўзларини очиб-юмарди.

Қодирқул сўкиниб, инграр, қон тўлган кўзларини аранг очиб, тош қидирар эди. Секин бориб сойга итариб юбордим. Муздек сувга ағдарилиб тушганда у яна бақириб юборди. Сўнг жимиб қолди. Улиб қолмадимикан, деб қарадим. У каттакон харсангни қучоқлаганча ютоқиб сув ичарди.

Орқа томонда Бўйноқнинг инграган товуши эшитилди. Ортимга ўгирилдим. У тез-тез нафас олар, кўзларидан тирқираб ёш оқарди. Бошини силаб, бўйнидан қучоқладим. Йиғламасам ҳам кўзимдан ёш чиқиб кетди...

— Йиғлама, Бўйноқ, ундан қасосингни олдим. Ана у, сойнинг ичида ўламан деб ётибди!— дедим пичирлаб.

Бўйноқ олдинги икки оёғининг устига жағини тираб, анча ётди. Бу орада инграганча харсангни қучоқлаб

ётган Қодирқулга икки-уч марта қараб қўйдим. У ҳарчанд туришга уринмасин, ўрнидан қўзғала олмас, ҳар туришга уринганда ўзи тўдалаб қўйган пўстлоқ уюмларига қарамоқчи бўларди. Анчадан кейин у гандирак-лаб ўрнидан қўзғалди, лекин тик туролмади. Икки қўлини ерга тираганча эмак-лаб, қирғоққа қараб юра бошлади.

Бўйноқни суяб, ўрнидан турғаздим. Дўппимда сув олиб келиб ичирдим. Кейин ўзи юриб бориб сув ичди.

Қодирқул оёқ-қўли лойга беланиб, ҳамон қирғоққа чиқмоқчи бўларди. Тошдан тошга сакраб, сойнинг нариги қирғоғига ўтдим. У иккита теракнинг пўстлоғини бўйи етган жойигача шилиб, тўдалаб қўйган эди. У... бугун биз остида лойдан уйча қуриб ўйнайдиган оқ теракнинг пўстлоғини шилган эди. Шу қадар хўрлигим келиб кетдики... Оқ теракни қучоқлаб, Бўйноққа кўрсатмай тўйиб-тўйиб йиғладим. Уроққа ўхшаш ёйсимон қўш дастали асбобларини чакалакзорга улоқтирдим. Пўстлоқларни фақат Бўйноқ иккимиз биладиган, сурувни қайтариб келаётганимизда ёмғир ёғиб қолса кириб ётадиган инимизга бекитиб қўйдим. Дўппимда сув ташиб теракларнинг шилинган жойига қўйиб чиқдим. Доимо Қодирқул пўстлоқ шилиб кетгандан сўнг биз шундай қилардик...

— Кетдик,— дедим Бўйноққа ишора қилиб.— Пўстлоқларни яшириб қўйдим. Эртага келиб, лой билан ёпиштириб чиқамиз.

Бўйноқ орқамдан эргашди. У қийналиб юраётгани учун Дулдулқияни ёнбағирлаб кетдик.

Қодирқул қилмишимизни дадамга айтса нима бўлади? Аслида биз нотўғри иш қилганимиз йўқ-ку? Нега тоғбега унга индамайди? Энамдан сўрагандим: «Қодирқул оғзини мойлаб қўйган», дедилар. Қандай қилиб одамнинг оғзини мойлашар экан-а? Қайтага оғзини мойлаб қўйса, яхшироқ гапирмайдими? У билан бўлиб ўтган воқеани энамга бориб айтсаммикан? Келажакда Бўйноқ ва мен унинг қотили бўлишим мумкин. Шунинг учун буни ҳеч ким билмагани маъқул.

Эртага қўтонимизга мол доктори келса, Бўйноққа дори сўрайман. Бўйноқ тезда тузалиб кетса эди... Биз Қодирқулни енгишимиз керак. Агар кўнишса, қўшни отар болаларини айтиб келиб, тошбўрон қилардик. Бўйноқ ҳам болаларини эргаштириб чиқарди. Шунда биз галаба қиламиз.

Бўйноқ уйгача аранг етиб келди. Келибоқ оғилхона-нинг эшиги олдига чўзилди. Кейин кўзларини юмиб олди-да, узоқ очмади. Аям итларга пиширган аталадан унинг ялогига қуйиб қўйдим.

— Нима бўлди, Бўйноғинг боши осилиб, шалпайиб қолибди? Итлар талабдимикан?— дедилар аям олдимга косада шўрва қўяр эканлар.

— Хириллаб, зўрға нафас оляпти. Томоғи оғриганга ўхшайди. Эртага доктор келса, дори сўрайман,— дедим жиддий қиёфада.

— Итнинг ҳам томоғи оғрийдими?— дедилар аям гапимдан ажабланиб.

— Ҳа, нима у... одам эмасми?— дедим ўксик овозда, «одам» сўзи ўрнига бошқа сўз тополмай.

— Ҳа, одамми?— дедилар аям мени ошкора калака қилишга ўтиб.

— Ахир унда ҳам томоқ бор. Совуқ сув ичган бўлса, томоғи оғриган-да!— дедим аямнинг Бўйноқни камситганликларидан астойдил хафа бўлиб.

— Ҳа, хўп. Сенингча бўла қолсин,— дедилар аям мен билан тортишиб ўтиришни ўзларига эп кўрмай.

Сездим: аям ўзларича мени: «Гўдак-да, нимани ҳам тушунарди», деб ўйлаб, баҳслашиб ўтирмадилар. «Йўқ! Мен бола эмасман! Энам айтгандек баломан! Билдингизми?» Албатта, бу гапни аямга эшиттириб эмас, ичимда айтдим. Майли, нима деб ўйласалар, ўйлайверсинлар. Охири бир кун катта одам бўламан-ку! Шунда кўрасизлар Норбўтанинг қўлидан нима ишлар келади!..

Қодирқул Бўйноқни ўлдириб қўйишига сал қолди-я! Иккинчи марта шундай бўлди. Илгари Қодирқул болта билан чолиб ўлдирмоқчи бўлган эди. Энди умри узоқ бўлади, энам шундай дейдилар: кимки икки марта ўлимдан омон қолса, умри узоқ бўларкан. Биз ўзимиз учун жуда оғир бўлган, эшитган одамлар учун ақл бовар қилмайдиган, лекин теракларни бир умрга озодликка чиқарадиган курашимизни давом эттирамиз!.. Бизнинг ёнимизда Ойқор, Бешпанжа, Тераклисой ва мен севадиган тубсиз осмон бор... Буларнинг ҳамма-ҳаммаси меники! Акам келиб ўрмон хўжалигига бошлиқ бўлгунга қадар Бўйноқ иккимиз уларни қўриқлашимиз керак!..

Қодирқул бошидан қон кетиб ўлиб қолса-я! Нима бўлади? Бизни қамаб қўйишса керак. Бўйноқни эмас, мени қамаш керак. Ахир уни мен тош билан уриб йиқитдим-ку! Итларни ҳам қамашармикан? Йў-қ, Қодирқул ўл-

майди. Дадам шундай дейдилар. Ёмон одам ўлмасмиш. Шунчалик гуноҳлари учун аллақачон уни қамаш керак эди. Лекин аямларнинг айтишларича, ҳеч ким унинг мушугини пишт дея олмасмиш.

У куни аям билан дадам акамга хат ёзишди. «Сен келгунча, албатта, совхоз бизга машина беради. Иложи бўлса, ўша ёқда шофёрликка ўқиб кел. Машинани ўзинг ҳайдаб, ҳаммамизни томошаларга олиб борасан», деб ёзишди. Катта бўлсам, мен ҳам ҳайдайман. Шербўта акам бирам яхшиларки, нима десам хўп дейдилар.

Мен хат ёзишни билмайман. Лекин Бўйноқнинг расмини чиза оламан. У куни аям билан дадам роса маслаҳатлашиб ёзган хатнинг ичига Бўйноқнинг расмини солиб юбордим. Кейинги хатларида акам: «Норбўта яна Бўйноқнинг расмини чизиб юборсин», дебдилар. Шундан сўнг Бўйноқнинг чўнқайиб ўтирган суратини чизиб юбордим. Акамларни бирам яхши кўраманки, гоҳ соғинганимдан кўзимдан ёш чиқиб кетади. Тезроқ кела қолганларида эди, Қодирқулнинг қилмишларини айтиб берардим. Узиям акамнинг аскарча кийимларини, шапкаларини кўриб, қўрқиб кетса керак. Ёки автомат ушлаб тушган суратларини кўрсатиб, қўрқитсаммикан?.. Тортиб олиб, йиртиб ташласа, аям уришадилар-да.

Акам ҳақида ўйлаб ўтириб, уй шифтида осиглиқ турган милтиққа кўзим тушиб қолди. «Топдим!» дедим қувониб ўзимга ўзим. Энди келса — отамиз! Узиям милтиқни кўриши билан тўққиз қир ошиб қочса керак. Лекин отишни билмайман-ку? Ундан ташқари, аям кўриб қолсалар, дадамга айтиб, теримга сомон тиқтирадилар. Қандай қилиб одамнинг терисига сомон тиқишни билмайман-у, доимо каттароқ айб қилсам, аям шундай дейдилар. Аям шаҳардан шляпали одамлар келганда, дадам сўйган эчкининг терисини шилдириб, ичига сомон тиқдилар-да, оғилхонанинг шифтига осиб қўйдилар. Ёзда эса тўрт оёғининг кесилган жойидан боғлаб қатиқ соладиган меш қилдилар. Бир куни аямдан: «Ая, одамнинг терисига сомон тиқиб нима қилишади?» деб сўраган эдим, «ана, ўшандай қилишади», дедилар жаҳл билан ўша мешни кўрсатиб.

Дадам касал бўлиб ўлган қўйларни идорага олиб кетганларида милтиқни оламан-у... Одамлар уни мен отганимни сира хаёлларига келтирмайдилар. Фақат аям кўрмасалар бўлгани. Энди сабрсизлик билан шу куннинг келишини кутардим. Энди у теракларга қўл теки-

зиб кўрсин-чи? Фашистлардек асир олиб, қишлоққа ҳайдаб бораман.

Эрталаб нима қиларимизни билмай, яна Теракли-сойга қараб кетдик. Йўл-йўлакай илгари пўстлоғи шилинган, Бўйноқ иккимиз лой билан суваб қўйган қўшни сойдаги теракзорга бурилдик. Лекин... пўстлоғи шилинган тераклар йўқ эди... Худди терак ўсмагандек ўрни хас-чўплар билан ёпиб ташланган эди... Бу ҳам ўшанинг иши. Кесилган теракларнинг томиридан хас-чўпларни ёриб, майда-майда теракчалар ўсиб чиққан эди.

Бари бир бу теракчалар ҳам бир кун катта бўлади! Ҳозир эса ариқ қазиб, бу ерга сув олиб келамиз. Кейин улар ҳар куни бир қарич ўсиб, ҳадемай бўйи мен билан тенг бўлади. Мана, ҳозирданоқ тиззамдан келяпти!

Тошлар орасидан ариқча қазиб, теракзордан сув ўтиб турадиган қилдик. Сойнинг балчиғидан теракларнинг шилинган таналарига суваб чиқдим.

V

Қодирқул йўқ қилинмаса, Ойқор ва ундаги кўм-кўк арчазорлар, шарқироқ сойлар ва азим тераклар — ҳам-ма-ҳаммаси йўқ бўлиб кетадигандай эди. «Й-ў-ўқ! Бунга йўл қўймаслик керак!» дея ҳайқиргим келар, ҳайқиригимга тоғлар акс садо берадигандай бўлар эди.

...Ойқорнинг энг баланд — Сутлиқоя чўққисига чиқиб: «Одамлар! Эшитмадим деманглар, инсон шаклидаги бир малъун Ойқорни кемирмоқда-а-а! Ёрдам берингла-а-ар! Ахир у ўзининг зилол суви билан, ям-яшил ўтлоғи билан сийлаб, бизга бутун борлигини бағишляпти-ку-у! Наҳотки, кўриб туриб, индамасапгиз! Сизлар раҳм қилсангиз ҳам, мен раҳм қилмайма-а-ан! Пешонасидан отиб ташлайма-а-ан! Мана сенга-а!» дея милтиқ тепкисини бор кучим билан босдим. Милтиқ отилмади. Милтиқни улоқтириб, ўзимни чўққидан теракзорга отдим...

Қўрқувдан чўчиб уйғонганимда, жиққа терга ботиб кетган эдим. Кейин анчагача уйқум келмай, совуқсираб ётдим. Бу орада Бўйноқ икки-уч марта эринибгина ҳуриб қўйди. Унга Сиртлон, Оқтой ва Кўктойлар навбат-навбат қўшилиб қўйишди. Бу уларнинг: «Тинч ухлай-веринглар, сурувда осойишталик», дегани эди.

Милтиқни билдирмай олишнинг сира имкони бўлмади — дадам қўтондан нари кетмадилар.

Бўйноқ иккаламиз Ойқорнинг қуёш нури тушмайди-ган сойликларидан сўнгги қорларда сирпанчиқ ўйнардик. Атрофни аста-секин яшилликка буркаб, баҳор кириб келарди. Мен учун баҳор қўзичоқларнинг маърашидан бошланади. Баҳор келишидан Бўйноқ иккаламиз ҳам хурсанд бўлсак-да, отаримизда тўл яқинлашишидан ташвишга тушардик.

Бу ташвиш ёзданоқ, қулоғида тамғаси бор қўйларни қўрага қамаб, қон билан укол қилишдан бошланарди. Отаримизда қон билан укол қилинмайдиган қўйлар ҳам бор. Бу қўйларнинг кўпи ферма мудири билан бухгалтер деган одамники. Улар орасида бизнинг ҳам ўн учта қўйимиз бор. Мол докторлари қулоғида тамғаси бор қўйларни қон билан укол қилганда, дадам тамғасиз қўйларни сурувдан ажратадилар. Докторларнинг кўзи тушмасин, деб Ҳамро чўпон уларни тоғ орасига ҳайдаб кетади. Бу қўйлар тўл вақтида биттадан, айримлари иккитадан туғар, қўзиларини тери учун сўйишмасди. Қон билан укол қилинган қўйлар олтигача қўзилар, битта қўзисини қолдириб, қолганларини бир четдан сўйишар эди...

— Дада, нега ўзимизнинг қўйларга қон билан укол қилинмайди?— деб сўрадим бир куни дадамдан.

— Э-э, ўғлим-а! Катта бўлсанг биласан ҳали. Қон билан укол қилиб, икки йилда тўртта мушукка ўхшаган қўзи олгандан кўра, ўн йил биттадан соғлом қўзи олган маъқул эмасми? Онаси ҳам касалга чалинмайди. Қон қўйилган қўйлар узоққа бормайди. Қўзисидан яхши совлиқ чиқмайди, бўрдоқига боқсанг, ёлчимайсан,— деб жавоб қилдилар афсусланиб.

— Унда нега қулоғида тамғаси бор қўйларга қон билан укол қилишади? Энди ҳеч ҳам укол қилдирмайлик, майлими?

— Бу ишни ҳам не-не каллалилар ўйлаб топишган. Шунинг орқасидан орден-медаллар олишган. Юзта қўйдан уч юзтадан қўзи олиб, «гирой» бўлишяпти. Бу нарсадан кечиш осон бўлмаяпти... Умуман олганда, бу виждон иши эмас... Энди сеза бошлашди-ю, орқага чекинишга ор қилишяпти. Ахир бир кун чек қўйишади бунга. Шунда ўз устларидан ўзлари кулишади. Мен эса, оддий бир чўпонман, гапимга ўндан бир одам қулоқ солади. Ҳозир одамлар онасининг қорнидан ақлли бўлиб тушяпти. Мана, куни кеча тирик вазни нормадагига етмагани учун гўшт заводга минг ўрнидан бир минг уч юз қўй топ-

шириб келишди. Туёқ сони камайиб кетаётгани билан буларнинг иши йўқ. Одамларнинг гўшт учун югуриши ҳам шундан,— дедилар дадам ўйланиб.

Бир оз баджаҳл бўлсалар-да, дадам сира ёлгон гапирмайдилар. «Нима нотўғри иш қилган бўлсам, ҳаммасини буюришган», дейдилар гоҳида куйиниб. Қандай нотўғри иш қилганларига ақлим етмайди, ўзлари айтмайдилар. Менимча, ўзимизнинг қўйларни ажратиб олиб, қон билан укол қилдирмасликлари ҳам нотўғри иш бўлса керак!..

Тери тайёрловчилар қўтонимизга кела бошлаши билан Бўйноқ иккимиз дадамга билдирмасдан Дулдулқияга чиқиб кетардик. Мени фақат Бўйноқ овутарди. Аламмидан нима қилишимни билмай, Бўйноқни сўроққа тутардим.

— Айт, Бўйноқ! Ҳали онасини бир марта ҳам эмолмаган қўзичоқларнинг айби нима? Нега уларни сўйишди? Териси чиройли бўлганлиги учун сўйиш керакми? Қўзичоқларнинг йиғисини эшитдинг-ку? Уларнинг маърашидан майсалар тебраниб кетяпти-ку! Наҳотки, одамлар биргина пальтосининг ёқаси учун шундай қилишса? Айт, Бўйноқ! Бунга чидаб бўладими-и?..

Биз атрофимизни ўраб турган кўп нарсалардан ожиз эдик. Турқи совуқ Қодирқул ҳам, мусобақалашиб қўзи сўядиганлар ҳам, чўпонлар билан савдолашиб тери оладиган оғзи тўла тилла тишли шаҳарликлар ҳам, тоғбегига пул бериб, арча кесиб кетадиганлар ҳам кўмкўк ўтлоқни бузиб чим ўйиб кетадиган кишилар ҳам — хуллас, юрагимизга сиғмайдиган гуноҳ қиладиган барча кишилар бизни енгарди.

Бозор куни қассоблар келишмади. Дадам қишлоққа кетдилар, аям кир ювдилар. Мен атрофларида ивирсиб, майда-чуйда ишларни бажариб турдим.

Бўйноқ келиб қолар, деб қўтонимизнинг кунгай томонидаги ялангликда ағанаб ётардим. Чалқанча ётиб, доимо мени ўйлантирадиган тубсиз осмонни кузата бошладим.

Дарҳақиқат, мен осмон ҳақида кўп ўйлардим. Қачон хафа бўлсам, осмонга тикилгим келаверади. Мен тубсиз осмонда Қодирқул ва қассоблар йўқлигига ишонаман. Шунинг учун ҳам осмонни севаман. Нимани ўйламайин, хаёлимдан зор-зор маърашаётган қўзилар кетмайди.

Эрта-индин етим қўзи ҳам болалайди. Унинг қўзисиниям... Йўқ, мумкин эмас!.. Дадамга: «Етим қўзининг

боласини сўйдирманг, жон дадажон», дейман. Кўнмасалар, уни қишлоққа ўғирлаб кетаман.

Кейин ўзимча қўзиларни қутқариш режасини туздим. Сўнгра Бўйноқни излай бошладим. Буни Бўйноқ эшитса қувонади. У қўтоннинг соясида ухлаб ётарди. Лаб-лунжини йиғиштириб менга жиддий тикилди.

— Йўлини топдим, юр кўрсатаман!— дедим унга қўзилар қамаб қўйиладиган четан деворли қўрани кўрсатиб. У уйқусини бузганимдан норози бўлгандай, эринибгина орқамдан эргашиди.

— Кечаси, ҳамма ухлагандан сўнг қўранинг эшикчасини очиб юориш керак. Мен чиқсам, дадам билан аям хабар топиб қолади,— дедим қамиш ва ингичка шох-шаббалардан тўқилган эшикчани кўрсатиб.— Ҳамма қўзиларни қутқарамиз. Сурувга қўшилиб кетгандан сўнг — тамом.

Бўйноқнинг қовоғи осилиб кетди. Бу унинг «йўқ» дегани эди. Бу ишни ўз эгаси — дадамга нисбатан хиёнат, деб биларди. Дадам нима буюрсалар, сўзсиз бажарарди. У, ит шундай бўлиши керак, деб ўйлайди-да.

— Бўпти, ўзим келиб очаман,— дедим хўрлигим келиб.— Сенинг ҳам қўзиларга раҳминг келмас экан...

Бўйноқ қўзиларимга узоқ тикилиб қолди. Бу: «Нега мени жиноят қилишга мажбур этяпсан? Менга ҳам раҳминг келсин. Ахир қўлларингга қарам, нима берсаларинг еб, бермасаларинг индамай юрадиган бир итманку», дегани эди.

— Бу жиноят эмас, шунча қўзини ўлимдан олиб қолиш, биласанми, қанча савоб?— дедим энамдан ўрганган сўзларни такрорлаб.

У индамай қўтонга қараб юрди. Қанча оғир бўлмасин, у бу ишга рози бўлган эди. Бир оз тихирлик қилса-да, доимо айтганимга кўнади.

— Кечаси, ҳамма ухлагандан сўнг, ҳеч кимга билдирмай,— дедим унга етиб олиб.— Мен қоронғи тушиши билан эшикчанинг ипини бўшатиб қўяман...

...Уша куни сурув қўтонга яқинлашиб, ҳамма ўз ташвиши билан овора бўлиб турганда секингина бориб қўтон эшикчасининг ипини бўшатиб келдим. Ҳаяжонланганимни билдирмаслик учун бир оз сув ичдим-да, аям сузиб қўйган косадаги ун ошини ҳўплай бошладим.

Шу пайт қўю қўзиларнинг маърашидан тоғу тош ларвага келиб кетди. Нима воқеа содир бўлаётганини ҳис

этиб, тишимни-тишимга қўйиб жим ўтиравердим. Бўйноқ ўша заҳотиёқ эшикчани очиб юбордимкан-а? Эҳ-ҳа! Топдим! Қўзиларнинг ўзи маърашиб, сурув яқинлашганда итариб эшикчани очиб юборган. Бутун тоғ бағри онасини излаб маъраётган қўзиларнинг товуши билан тўлди. Қувонганимни сездирмаслик учун чўпонларнинг олдига яқинлашмас эдим. Қўтонимизда мен билан Бўйноқдан бошқа ҳамманинг дили хуфтон эди.

— Минг марта айтаман сенларга шу қўранинг эшигини яхшилаб бекитинглар деб!— дея ўшқирарди дадам аям билан Ҳамро чўпонга.

— Бекитгандим!— дерди Ҳамро чўпон тили зўрға айланиб.

— Қирққа кирсанг ҳам ақлинг кирмади сен дарди-сарнинг!— ўшқирдилар дадам.

— Бу бечорада айб йўқ, ўзим кўрган эдим, бекитилган эди, дадаси!— дедилар аям Ҳамро чўпоннинг тарафини олиб.

— Байталиниги қамчиламай тур сен!— бақирди дадам аямга.— Ҳамманг текинтомоқсан! Гап бўлса, ўзингни томдан ташлайсан, иш бўлса...

Шундан сўнг аям ҳам қайтиб оғиз очмадилар. Ҳамро чўпон ҳам бир нима дейишдан чўчиб, ҳай-ҳайлаганча қўзиларни қайтариб, қўрага қамай бошлади. Мен ёрдамга чақирришларини истамай, қўзилар сурув билан аралашиб кетгунга қадар ҳеч кимнинг кўзига кўринмай турдим. Онасини излаётган қўзилар ҳамон маърашар, очиққанидан дуч келган совлиққа тармашишарди. Бир-икки сўрар-сўрмас бегона совлиқ уни оёқлари билан туртиб, сузиб ташлаб, атиги икки қултум сут ютган кўзи томоғини ҳўллаб, яна изиллаб маърай бошларди. Кўп совлиқлар эса боласининг исини адаштириб, ўзига яқинлаштирмасди. Қўрадан чиқишга улгурмаган йигирма чоғли кўзи аввалгидан беш баттар маърашар, айримларининг маърайвериб товуши хириллаб қолган эди.

Қўтонимизда Бўйноқдан бошқа ҳамма раҳмсиз эди. Аламингга чидаёлмай ҳамма уйга кирганда, қолган-қутган қўзиларни ҳам чиқариб юбордим. Майли, қўзилар учун мени нима қилишса розиман.

Уйга келганимда, дадамнинг қовоқларидан қор ёғилиб, кимга заҳарларини сочишни билмай турган эдилар.

— Қаерларда санқиб юрибсан? Одамга ўхшаб сенинг ҳам бундай ёрдамнинг тегадими, йўқми?— дедилар зарда билан.

— Шу ерда эдим!— дедим паст овозда. Негадир хўрлигим келиб кетди. Доимо шундай бўлади: дадам койий бошласалар, йиғлагим келаверади. Нега шундайлигини ўзим ҳам билмайман. Ҳар галгидек аям «Қўйинг, дадаси, бола бечорани нега койийсиз, унда нима айб», дейдилар, деб турган эдим, йўқ, ҳеч нима демадилар. Дадамнинг авзойи бузуклигидан чўчидилар, чамамда. Мен индамай туравердим. Дадам ҳаммамизни бирваракайига икки-уч марта койиб, жим бўлдилар.

Тонг отиши билан Бўйноқ иккаламиз ҳеч кимга билдирмай Дулдулқияга чиқиб кетдик. Кеча озод қилинмаган қўзичоқларнинг ҳаммасини бирма-бир ушлаб сўйишларини кўз олдимга келтириб, уйда ўтиролмадим.

Эрталаб нонушта қилмаганимиз учун кун чошгоҳ бўлмай қорним қочди. Пастда — қўтонда эса қўзи сўювчилар иш бошлашган эди. Қарамайман десам ҳам беихтиёр кўзим тушиб қолар, улардан бири келиб, мени ҳам қўзилардай теримни шилаётгандай туюлаверарди. Ҳамро чўпон самосвалга териси шилинган қўзиларни ортиб, шофёр билан ҳисоб-китоб қиларди. Шофёр барра қўзиларни қишлоққа олиб бориб пуллайди. Уч-тўрт сўм бериб, Ҳамрога қўзи гўштарини орттиради. Очкўз Ҳамро нафси учун ҳар қандай ишга тайёр.

Дадам қуритиш учун адирнинг кунгай томонига ёйиб қўйилган териларни санардилар. Кечагина маъраб юрган бу қўзиларнинг энди товуши чиқмас, бир тутам терига айланган эди. Аммо қулоғим остида ҳамон уларнинг оналарини излаб маърагани эшитилиб турарди. Ичимдан тўлиб-тошиб келган йиғини тўхтата олмадим. Йиғлаганимча кимларнидир сўкиб, териларни қучоқлаганимни биламан. Тарсакидан отилиб кетдим. Бу дадам эди...

— Ҳаммангга лаънат! Албатта, қўзичоқларнинг уволи тутади сенларни!— дедим қичқириб.— Кўрасанлар ҳали, барингни қириб ташлайман.

Бу барча қатори дадамга ҳам қарши айтилган сўз эди. Шу дақиқада бу сўзларни айтмаслигим мумкин, эмасди. Улар қўзиларга қўшиб мени ҳам топтаган эдилар. Мен қўлимдаги териларни бағримга босганимча додлаб, ағанардим. Аям келиб, юз-кўзларимдан ўпиб, бағриларига олганларида, хўрлигим келиб, баттар йиғлай бошладим. Энди ўзимни йиғидан тўхтата олмадим.

Мен энди етим қўзига нима дейман? «Кечир, дадам болангни сўйдирди», дейманми? Унинг кўзларига қандай қарайман? Унинг боласини сўяр эканмиз, нега ўзини шишада сут бериб катта қилдик?..

— Вой, боламга нима қилди-я, Хаҳ, шуни урган қўлингизга чипқон чипқин-а! Қўзига қўшиб одам сўйишдан ҳам тоймайсиз шекилли! Вой, сенга келган дард менга урсин-а! Тоғу тошларда ёлғиз юрмагин, деб қанча айтдим сенга-я? Қулоқ солмадинг! Хаҳ, сени айлантирган инс-жинсларнинг уйи куйсин!— дердилар аям энглари билан кўз ёшларимни артар эканлар.

Кечқурун дадам иккимиз гаплашмадик. Ҳеч ким билан гаплашишни истамасдим. Мўтти ҳам менга ҳазил қилмас, қўрқа-писа қараб қўярди. Ҳаммадан бурун ўрнимга чўзилдим. Эртаси куни Бўйноқ иккимиз қўтонимизнинг кун ботиш томонидаги ялангликка чиқиб, осмонга тикилганча ағанаб ётдик. Мен осмон ҳақида ҳеч нима билмасам-да, унинг қудратли эканлигига ишонар ва ундан ўзимни ўйлантириб юрадиган барча жумбоқларга жавоб излардим. У эса кўм-кўк... беғубор... мусаффо..

Сой томондан шаҳарликларнинг чўпонлар билан қичқиришиб баҳслашаётгани эшитилиб турарди.

— Гап бундай,— дер эди бизга қўшни отарнинг бош чўпони, одамлар Жумантой тентак дейдиган одам.— Мен сизга бўғоз совлиқни сўйиб, қорнидаги тўрт ойлик қўзисининг сур терисини шилиб бераман! Тўрт юз сўм берасиз! Бундай териларни Амир Олимхоннинг чўпонлари ҳам кўришмаган!— дерди у гердайиб.

— Уч юз сўм бераман!— деди овози нотаниш одам.

— Мен холис даллолман. Икковларингдан ҳам эллик сўмдан, уч юзу эллик сўм,— деди яна бир киши.

— Тўрт юз сўмдан бир тийин камига бўлмайди. Бозорда бундақа териларга беш юз беришади. Ҳалиям мен сизни меҳмон деб бир оз паст тушдим,— деди Жумантой бўш келмай.

— Битта кубанка телпакка етадим ахир?— сўради нотаниш одам.

— Бўлмасам-чи! Агар етмаса, яна битта тери берганим бўлсин!

— Бўпти, тўрт юз бераман! Шарти шу: терини эртага берасан!

— Қуримаса ҳам майлими?

— Устанинг ўзи ошлаб, қуритади. Яқинда Москвага кетаман. Телпак шунга қадар битиши керак.

— Келишдик. Пулини чўзинг бўлмаса?

— Даллол ҳақини беринглар аввал. Икковларинг ҳам яримтаданга чўзинглар!— қичқирарди: «Мен даллол» деган одам.

— Э-э, нари тур, ишни сенсиз битирди-ку!— жеркиди маст Жумантой.

— Пулни мендан оласан, Жумантой,— деди одамлар Раҳим бошмон дейдиган бухгалтер.

— Йўқ, йўқ! Узим тўлайман!— дерди шаҳарлик.

— Сиз меҳмонсиз! Фалакнинг гардиши билан айлаиб, ойда-йилда бир келиб қолибсиз! Бугун нима хизмат бўлса биздан! Жумантой пулни мендан олади!— деди Раҳим салмоқлаб.— Терини эртага ўзим етказаман.

Жумантойнинг дами ичига тушиб кетди. У бир терига ўтдек тушган эди. Ҳеч ким гапини икки қилмайдиган бош бухгалтер Раҳим бошмондан пул чиқиши осмоннинг ўйилиб тушиши билан баробар экан. Дадамдан эшитганман. Унинг гапини қайтарган чўпонни ўлган қўйини акт қилдирмайди.

Аъзойи баданим музлаб кетди. Томоғимдан Жумантой бўғаётгандек эди. Кўз олдимдан сўйилган бўғоз совлиқ ва ҳали ўзининг кўзи эканлигини ҳам билмаган териси шилинган тўрт ойлик кўзичоқ ўта бошлади. «Одамлар! Унинг қўлини ушланг!..» Афсуски, менинг нидомни Бўйноқдан бошқа ҳеч ким эшитмасди.

Сурувимиз тоғ орти яйловларига чиқа бошлаганда, кўчимизни иккита тележкага ортиб қишлоққа қайтдик. Мўтти билан аям тележканинг устига ўтириб олишди. Мен дадамнинг отига мингашдим. Бўйноқ беш-ўнта оқсоқ ва касал қўйларни ҳайдаб қишлоққа жўнаган Ҳамро билан бирга кетди.

Оқсоқ ва касал қўйларни боқиш, уларни совхознинг буғдой ва бедасига туширмаслик менинг вазифам эди. Бунинг эвазига болаларнинг кўп қизиқарли ўйинларидан маҳрум бўлардим.

Бўйноқнинг болалашини кутардим. Аям итлардан нолиб айтадиган ва мени қийноққа соладиган сўзларини яна бир неча марта такрорладилар.

Бу пайтда Бўйноқ оғилхонадаги қолган-қутган сомондан ўзига жой қилиб олиб, далага чиқмай қўйган эди... Ундан тез-тез хабар олиб, овқат келтириб турардим...

Эрталаб аямнинг аллакимни бақриб қойиётганликларидан уйғониб кетдим...

— Ҳа, туғмай туғуқсиз кет! Бир эмас, саккизта туғибди-я! Оғилхона тўла ит! Уйимни ит босиб кетадиган бўлди. Уғлингизга шу қари қанжиқни туғмасдан бурун йўқотинг, деб айтавериб, адон тамом бўлдим! Қани энди бу одам айтганингни қилса!— дер эдилар энамга.

Бўйноқ туғибди!.. Қандай ўрнимдан туриб кетганимни билмайман. Чопганимча оғилхонага кирдим. Бўйноқ ғингшиётган жажжи болаларини эмизиб ётарди. Унга қандай ҳамдардлик билдиришимни билмай бошида туриб қолдим. Қувонганимдан кўзимдан ёш чиқиб кетди. Лекин Бўйноқ негадир хомуш эди. Чўккалаб, бошини силадим! Унинг кўзида оққан ёш томчилари атрофида ғимирлашиб юрган кўзи юмуқ кучукваччаларнинг устига тушди. Бу унинг: «Раҳмат», дегани эди. Ёнига ўтириб, бошига бошимни қўйдим. Сўнг унга овқат олиб келиш учун ҳовлига чиқдим.

— Бўйноқ туғибди, овқат қилиб бериш керак,— дедим аямга гўё ҳеч нарса сезмагандек.

— Ҳозир! Қозондаги сутни кўтариб олай, ювиндисига атала қилиб бераман,— дедилар аям негадир кўзимга қарамасдан.

Итоши пишмагунча ўчоқнинг бошидан кетмадим. Овқатини егунча Бўйноқнинг бошида ўтирдим, болаларини санадим. Аям айтгандек саккизта эмас, еттита экан. Учаси қуйиб қўйгандек Бўйноқнинг ўзи. Қолганлари ҳар хил. Бири тимқора, бири оппоқ бўлиб, фақат оғзининг атрофи қора эди. Бирининг эса фақат думининг учи, панжалари ва бўйнида озгина жойи оқ. Тўрттаси арлон.

Бўйноқ туққан кундан бошлаб уйимиздан кучуквачча сўровчилар аримай қолди.

— Итни сўраган ҳам ит, бермаган ҳам ит! Сал катта бўлиб, кўзини очсин, оласизлар-да. Нима, мен шунча итни сурув қилиб боқармидим! Ана, Бўйноқнинг эгаси, шундан сўранглар!— дердилар дадам мени кўрсатиб кучуквачча сўраб келганларга.

Бу орада мактабга ҳам бордим. Бир кун дарсдан келсам, Бўйноқнинг тўрттала арлон боласи йўқ эди. Дадам узоқ тоғ яйловдан келган танишларига бериб юборибдилар. Ҳеч нима демадим. Бунча кучукни боқиб бўлмаслигини биламан. Қайтага уни олиб кетган одамлар яхшироқ боқишади.

Лекин, энг ёмони, қолган уч кучукваччани ҳеч ким сўраб келмасди. Энди улар онасига эргашиб кўчага

чиқадиган бўлган эди. Учови ҳам бирам чиройли... Айниқса, биттаси пахтадек оппоқ, фақат оғзи қора. Олдинги икки оёгини кўтариб ўйнаганда худди чақалоққа ўхшайди. Доим дарсдан қайтишим билан пилдираганча олдимга чиқади.

— Сенга нима деб от қўямиз?— дедим у билан юмлашиб ўйнашарканман.

У индамай, кўзлари мўлтираганча менга тикилиб турарди.

Ҳа, ҳа! Топдим! Ўзинг оқ, оғзинг қора! Қоровуз! Эҳ-ҳа, Қоровуз! Қалай? Зўрми!— ўрнимдан туриб уйга қараб чопдим.— Қоровуз, баҳ! Қоровуз, баҳ!

У пилдираганча орқамдан чопиб келар, хас-чўпларга чалишиб, ўмбалоқ ошиб тушарди. Кейин оғилхонага кириб, сомоннинг устида ҳаммамиз кураш-кураш ўйнадик.

...Эртаси куни мактабдан келаётганимда Қоровуз ҳам, Бўйноқ ҳам, қолган икки боласи ҳам йўлимга чиқмади. Юрагим шувиллаб кетди. Чопиб, оғилхонага кирдим. Бўйноқ ҳам, болалари ҳам йўқ эди... Офтобрўяга қўйилган сўрида урчуқ йигириб ўтирган энамнинг олдида бордим.

— Бўйноқ қани, эна?— дедим нафасим тикилиб.

— Болаларини одамлар олиб кетишди. Ўзи дадангга эргашиб қўйга кетди, шекилли, болам,— дедилар энам кўзларини мендан олиб қочиб.

— Алдаяпсиз! Бўйноқ қўйга кетмаган! Сурувимиз узоқда-ку?— дедим йиғламоқдан бери бўлиб.

— Вой, ўлмасам, мендай қари энангнинг гапига ишонмайсанми?— дедилар энам жиддий оҳангда.

— Йўқ, бари бир алдаяпсиз!— дедим жаҳлим чиқиб.

— Ишонмасанг, ана, аянгдан сўра! Бошли-кўзли икки бирдек кап-катта одам сени алдаймизми?

Бирор нима дейишга асосим бўлмаса-да, энамнинг гапларига ишонмадим. Нима қилиш керак? Уйга кирсам аям хамир қораётган эканлар.

— Ростини айтинг, ая, Бўйноқ қани?— дедим умидсизлик билан. Сўнг пиқиллаб йиғлай бошладим.

— Шу ерда эди... Ҳа, айтгандай, дадангга эргашиб қўйга кетди, чамамда. Шунга ҳам йиғлайсанми?

— Болалари-чи?

— Болаларини чўпонлар сўраб келишувди-ёв,— дедилар аям ёлғон гапирётганликларидан ўзлари ҳам хижолат чекиб.

— Дадам қўйга эшак билан эмас, мотоцикл билан кетган-ку, қандай қилиб у мотоциклга эргашади?— дедим кўз ёшларимни артиб.

— Билмадим, болам. Кетмаган бўлса, болалари билан шу атрофда айланиб юргандир,— дедилар аям мени хафа қилишни, ўзлари ҳам ёлгон гапиришни истамай.

Сумкани тоқчага улоқтириб, кўчага чиқиб кетдим. Ҳеч кимдан сўрамай Мўттини излай бошладим. Уни ҳам пишиқтириб қўйишган бўлишса ажаб эмас. Лекин алдаб сўрайман.

Уни уйимиздан анча узоқда, лойқа сув оқадиган, кузда ичи қумга тўлиб қоладиган, буғдойзорга чегарадош ариқдан топдим. У мени кўрса ҳам ўзини кўрмасликка солиб, лой ўйнаш билан оворадек эди.

— Ҳа, Мўттижон? Нима қилияпсан? — дедим гапни нимадан бошлашни билмай.

У индамай ерга қараб, мендан кўзини олиб қочди. «Пишиқтиришибди», деган фикр хаёлимдан ўтди.

— Бўйноқни кўрмадингми? — дедим унинг ортиқча бепарволигидан жаҳлим чиқиб.

— Йўқ!— деди у ёлгон гапираётганини яширолмай.

— Нега ёлгон гапиряпсан? Уялмайсанми?— дедим баттар қаҳрим келиб.— Энамнинг гаплари эсингдан чиқдимми?

— Бари бир айтмайман! Билдингми? Дадам айттила, ҳеч кимга айтмагин, дедила.

— Айтмайсанми?

— Айтмайман! Норбўта урса менга айтгин дедила! Қани, уриб кўр-чи!

— Айтсанг, расм чизадиган қаламларимни бераман. Сени айтганингни дадамга айтмайман. Нима деб қасам ич, десанг, ичаман.

— Ҳо-о, бермайсан-да!

— Айтмасанг айтма, барибир билиб оламан!— дедим қайтиб кетаётган бўлиб.

— Тўхта-а-а! Айтаман! Дадамга айтмайсанми?— деди у етиб келиб.

— Агар айтсам, пақ этиб ёрилай!

Кейин у бўлган воқеани оқизмай-томизмай айтиб берди: эрталаб мен мактабга кетгандан сўнг дадам Бўйноқнинг болаларини хуржунга солиб, тоғ этагидаги тўқайзорга қараб кетибдилар. Бўйноқ ҳам гингшиб, дадамнинг орқасидан чопиб кетибди...

Хафа бўлиб кетдим. Мен Бўйноқдан ҳам, Қоровуздан ҳам, ҳаммасидан бир йўла ажралган эдим.

— Мен тўқайзорга боришим керак. Бориб уйдан битта нон олиб чиқ! Бўйноқ роса очиққандир! — дедим Мўттига ялиниб.

Узим борсам ҳам бўларди-ю, лекин тўқайга кетганимни ҳеч ким билмаслиги керак. Билсалар, қўйишмайди. Энамнинг айтишларича, тўқайнинг ичи чиябўрилар, шакаллар ва ёввойи кучукларнинг маскани экан.

— Қўй, борма! Чиябўрилар бор у ерда! Еб қўяди! — деди Мўтти астойдил қўрққанидан кўзлари пирпираб.

— Елгон. Мен у ерга Бўйноқ билан бир неча марта борганман. Шу пайтгача қишлоғимиздан ҳеч кимни тўқайзорда чиябўри еб кетибди, деб эшитдингми? Энам эса бизни қўрқитиш учун шундай дейдилар. Сен эсинг кўп қизсан. Фақат уйдагиларга кўрсатма! — дедим Мўттининг авраб.

У ғизиллаганча уйга қараб кетди. Зум ўтмай жажжигина нимчасининг қўлтиғига тиқиб, битта нон олиб келди.

— Мени аям сўрасалар: «Болалар билан ўйнаб кетди», де. Сумкамни очиб расм қаламларимни олавер. Фақат учини синдирма. Мен Бўйноқнинг олдига боришим керак, — дедим катта одамлардай унинг бошини силаб.

Ичинини қамиш қоплаган зовур ёқалаб йўлга тушдим. Сув тўқайзор ва унинг атрофида тўпланиб кўл ҳосил бўлгандек, қамишлар оқиб бориб, тўқайзор пайдо бўлганга ўхшарди.

Тўқайзорга дадамнинг мотоциклига мингашиб, олдин ҳам икки марта келганман. Сурувимиз тоғ яйловларидан қўриққа тушганда тўқайзорга туташ кўлдан сув ичади. Доимо қандайдир сирли шовур эшитилиб турадиган тўқайзорга камдан-кам одам киради.

Зовур кавланганда ҳосил бўлган тепаликларга чиқиб чақирсам, келармикан? Чиқмаса-чи? Бари бир чақираверман. Охири раҳми келиб чиқади. Дадам кучуквачаларни тўқайга келтириб ташламаган бўлсалар-чи? Унда Бўйноқни қаердан топаман? Дадамдан сўрасам... Йўқ! Сўраб бўлмайди. Нега дадам бунчалик бағритош одам-а? Ҳали яхши юролмайдиган кучукчаларга раҳмлари келмайдими? Қаҳрлари тутганда кўзларинга ҳеч нима кўринмас эмиш. Энамнинг айтишларича, урушдан қайтгандан сўнг шунақа бўлиб қолган

эканлар. Сал нарсага қизишиб, тутақиб кетарканлар. Илгари жуда мўмин, одамлар ўн гапирганда бир гапирадиган киши бўлган экан.

Бўйноқ кўриниб қолармикин, деб атрофни кузата бошладим. Аҳён-аҳёнда тулки ва юмронқозикдан бўлак ҳеч нарса кўзга ташланмасди. Бўйноқни чақирришдан бошқа иложим қолмаган эди...

— Бўйно-о-оқ!.. Бўйно-о-оқ!— Товушим негадир йиғига ўхшаб чиқарди. Шу алпозда уни анча чақирдим. Қамишларнинг учи қимирлаб алланарсанинг мен томон келаётганини сездим. Бу Бўйноқ эди! Нонни қўлтиғимга қисганча тўқайзор томон чопдим.

Мен умримда биринчи марта Бўйноқни шундай ночор ва мусибатли қиёфада кўрдим. У тўқайдан чиқиб, яккам-дуккам қамиш ўсадиган ажриқзорга чўзилди. Кўзлари шу қадар нурсиз эдики, гўё кўр бўлиб қолганга ўхшарди. Лаб-лунжлари осилиб, бирдан қариб қолгандек туюларди. Назаримда содир бўлаётган барча воқеаларга биргина мен сабабчи эдим гўё.

— Нон олиб келдим,— дедим нима деяримни билмай.

У нонга қарамади ҳам. У ҳақ эди. У ҳатто одамлар қилиши керак бўлган ишларни ҳам бажарган, эгасининг сурувини қўриқлаш учун олғир итлар туғиб берган ва оқибат-натихада бир умр садоқат билан хизмат қилган хонадонидан ҳайдалган эди... Тўғри, уни ҳайдаб чиқармадилар. Тўртта боласини талашиб-тортишиб олиб кетдилар. Учтасини эса ўзинга билдирмай тўқайга олиб келиб ташлашди. У шу ишни қилган одамлар билан бирга яшаши мумкинми?..

— Керак бўлса, мен ҳам бир умр тўқайда қолиб, сизлар билан бирга яшайман!— дедим унга астойдил раҳим келиб.

У менга: «Жинни бўлдингми, сен одамсан, одамларнинг ичида яшашинг керак. Биз итлар эса тўғри келган жойда яшайверамиз!» дегандек норози қиёфада тикилди. Лекин у менинг астойдил гапирётганлигимни биларди. Мен одамларни алдасам алдагандирман, лекин ҳеч ҳам уни алдамаганман. Бундан сўнг ҳам унинг энг яқин, садоқатли дўсти бўлиб қоламан. У кўзларимдан нима демоқчи бўлаётганимни сезиб, оҳистагина қучоғимга бошини қўйди...

— Қоровузлар қаерда?— сўрадим анчадан сўнг хавотирланаётганимни яширмай.

У тўқайзор томон ўгирилди.

— Кетдик, ўша ерга борамиз!— дедим ва сакраб ўрнимдан турдим.

Бўйноқ бир оз иккиланиб турди-да, сўнг тўқайга қараб йўл бошлади. У тўқай жониворлари изидан пайдо бўлган, битта ҳайвон сиғадиган қамишзор орасидаги, ёруғлик тушиб турадиган туйнукка ўхшаш торгина йўлакдан бошлаб борарди. Мен ҳам Бўйноқнинг ортидан эмаклаб борардим. Йўлакка қамиш поялари тўшалиб, текис йўл ҳосил бўлган эди. Бир-икки жойимни қамиш барглари тилиб кетганига қарамай Бўйноққа етиб юришга тиришардим.

Йўлакнинг тўрида элас-элас қуёш нури тушиб турган кўм-кўк яланглик кўринди. Бўйноқ, «улар шу ерда», дегандек менга бир қараб қўйди. Ажриқзор оролчанинг биз кириб борган йўлакдан бошқа ҳамма томони сув билан ўралган бўлиб, у мен учун кутилмаган мўъжиза эди. «Энди ҳар куни мактабдан қайтаётиб шу ерга келаман. Аям мактабда ейиш учун берган нон ва конфетларни Бўйноқнинг болаларига олиб келиб бераман», деб ўйладим энтикиб.

Яланглик четидаги қуриб қолган қамишлардан ҳосил бўлган қапада Бўйноқнинг болалари ғужанак бўлиб ётишарди. Бизни кўриши билан учаласи ҳам югуриб олдимга келди. Ҳаммамиз бўзга юмалаб, олиша кетдик. Бўйноқ қувониб, бизнинг хатти-ҳаракатимизни кузатиб турарди. Сўнг нонни майдалаб, тўртга бўлдим. Каттароқ қисмини Бўйноққа бердим. «Эртага яна олиб келаман», дедим ҳаммасига эшиттириб.

Қуёш қорайганда уйга қайтдим. Дадам қаерда юганимни суриштириб қолсалар нима деб жавоб беришни ўйлаб келардим. Бахтимга дадам идорага — мажлисга кетган эканлар. «Яхши бўлди, келгунларича ухлаб қоламан», дея ўйладим ичимда. Негадир... дадамни кўришни истамасдим... Аямга эса ҳаммаси бари бир...

Тўқайзорга бир ўзим бора олишимга уйимизда ҳеч ким ишонмасди. Мен бундан хурсанд эдим. Сабаби, у ерга мендан катта болалар ҳам деярли боришмасди. Менинг эса Бўйноққа эргашиб, бормаган жойим қолмаган. Жиноятга шерик бўлгани учун Мўтти ҳам ҳеч кимга айтолмайди. Айтса ҳам, ишонишмайди. Мени ёлғиз ўзи тўқайга боришга қўрқади, деб ўйлашади. Бу эса менинг деярли ҳар куни тўқайга боришимга имкон яратарди.

Дадам ҳам ўз қилмишларини очиб қўймаслик учун Бўйноқ ҳақида умуман гапирмасдилар. Шундан сўнг дадамнинг аям айтганчалик бағритош одам эканликларига ишондим. Дадам бир эмас, тўрт жониворни сарсону саргардон қилиб худди ҳеч нима кўрмагандек ўз ташвишлари билан банд эдилар. У киши кўпроқ даладашларда юрганликлари учун ҳам биз аҳён-аҳёнда кўришардик. Мени кўпроқ тежаб-тергайдиган киши аям эдилар. Энамнинг ҳеч нима билан ишлари йўқ. У кишига урчуқ йигиришга жун бўлса бас, эрталабдан-кечгача чой ичиб, қимирламай ўтираверадилар.

Аямнинг бошқа ташвишлари кўп бўлгани учун уйдан итларга у-бу егулик ўғирлаб чиқиш мен учун унчалик қийин эмасди. Мўттига эса буни сира сездирмасдим.

Мени синфком қилиб сайлашди. Ўзим чизган Бўйноқнинг ва пўстлоғи шилинган оқ теракнинг расмини кўрсатганимда, ўқитувчимиз ҳайрон қолди. «Ғунча» журналига жўнатамиз. Бу бола бир нарса бўлади», дедилар расмларни бошқа ўқитувчиларга ҳам кўрсатиб. Мен эса нима бўларканман, дея ўйлашиб бошим қотди.

Кўп ўтмай Бўйноқнинг болалари улғайиб, ўзлари емиш топиб ейдиган бўлишди. Мен даставвал уларнинг тўқайдаги паррандаларни тутиб ейшидан норози бўлсам-да, кейинчалик кўникиб кетдим. Ориқлаб, жунлари ҳурпайиб қолган Бўйноқ уззукун ажриқзорда ётар, болалари эса тўқайдан ов қилиб келарди. Мен ҳам энди уларга овқат ташиб етказа олмасдим. Айниқса Қоровуз овга ниҳоятда чаққон эди. У сувнинг остига шўнғиб балиқ ҳам тутарди. Гоҳида уларнинг овига мен ҳам шерик бўлардим.

Кечаю кундуз онасига овқат топиш учун тўқайда изғиб юрадиган Қоровузнинг ранги балчиқ тусига кириб қолган, бир қарашда бўрини эслатар эди. Дарвоқе, уларнинг барча хатти-ҳаракатлари бўриларникидек эди. Уларнинг бошқа иложи ҳам йўқ эди!.. Бўйноқ ҳам энди тақдирга тан бериб, ҳамма нарсага бефарқ қарарди. Энг оғири — мен Қодирқулга ва қўзи сўювчиларга қарши курашдаги яккаю ягона садоқатли дўстимдан ажралган эдим...

У: «Ҳар ҳолда, уйларингга бормасам ҳам, сенга қўлимдан келган ёрдамимни аямайман», дегандек менга мунгли тикиларди. Мен эса Қоровузни бир ташланишда

Қодирқул носфурушни гажиб ташлайдиган даражада кучли бўлиб ўсаётганидан суюнардим. У шафқатсиз, олғир эди. Бир куни ёлғизоёқ йўлак орқали оролчага чиққанымда Бўйноқ болалари билан аллақандай ҳайвонни ўртага олиб ейишарди.

— У-хў-ў, ов зўр-ку! — дедим қувониб.

Лекин улар еяётган нарсани кўриб қотиб қолдим: улар каттакон қўйни ейишарди... Наҳотки Қоровуз сурувга ҳужум қилишга журъат этган бўлса? Лекин ҳеч нима демадим. Бўйноқ нимани ўйлаётганимни сезди... Улар ҳам дунёдаги барча жонзотлар сингари ниманидир еб яшашлари керак эди. Бу қандайдир ҳеч ким ўзгартира олмайдиган ҳодиса эканлигини чала-чулпа тушундим.

Не кўз билан кўрайки, қонга беланиб, кўз қорачиқлари бир жойда қотиб, хиралашиб қолган бу қўй Етимқўзи эди. Аламдан кўз олдим қоронғилашиб кетди. Йиғлай-йиғлай уйга қайтдим. Мен Бўйноқни сўроқ қилардим:

«— Нега болаларинг Етимқўзини ўлдиришди?»

«— Мен билмайман, тўқайда эдим!»

«— Ахир у сенларга ишонарди-ку?»

«— Биз ҳам инсонларга ишонардик!»

Эрта кузак бўлгани учун совхознинг қўйлари тўқай атрофида ёйилиб юрар, чўпонлар қўзи айиришни бошлаган эдилар. Ҳар йили қўзи айиришда совхоз сурувлари қўриққа тушади. Қўзилардан яна беш-олтита янги сурув пайдо бўлар ва уларга бош чўпонлар тайинланарди. Катта бўлсам, мен ҳам бир сурув жажжи-жажжи тўқлилар олардим. Лекин ўшанда бирортасини ҳам қон билан укол қилмайман, қўзичоқларини ҳам сўйдирмайман.

Кечқурун дадам, энам билан аямга тўқайда бўри кўпайиб кетганидан нолидилар... Кечаси бўри бир қўйни бўғизлаб, биттасини олиб кетибди... Сездимки, бу Қоровузнинг иши...

Шундай кунларнинг бирида Сиртлон билан Кўктой онасини излаб, тўқайга келишди. Мен кўринмай пойлаб турдим. Бўйноқ уларни кўриши билан бошини қуйи солиб, юзи тундлашиб кетди. Она-болалар гингшиб, бир-бирларига суйкалишди. Бўйноқ, «акаларинг», дегандай бегона итларга хавфсираб тикилиб турган болаларига ўгирилди. Шундан сўнг Сиртлон билан Кўктой бошини эганча тўқайдан чиқиб кетди. Улар кўздан ғойиб бўл-

гач, Бўйноқнинг олдига бордим. Уларни кўрганимни Бўйноқ сизди...

Эртаси кун борганимда Қоровузга «Қўйларга тегмаслик керак», демоқчи бўлдим. Лекин айтолмадим...

Улар учун тўқайзор оралаб ов қилишдан кўра бу анча осон эди. Қўйлар итдан ҳуркмайди. Секингина бориб, ғиппа бўғиб олади. Бечора қўй маърашга ҳам улгурмайди. Тўқайда тақдир Бўйноқ ва унинг болаларига ўхшаган итлар анчагина эди... Улар одамларни шу қадар ёмон кўришардики, менинг Қоровуз билан бирга юрганимни кўриб қолишса ҳам еб ташлагудек бўлишарди. Бўйноқ ва Қоровузнинг қандайдир ҳаракатларидан сўнггина улар индамай ўз йўлларига кетишарди.

Лекин қандай бўлмасин, мен Қоровузни бу хавфли овдан қайтаришим керак. Қўйларга тегмаслиги учун кундан-кун кўпроқ егулик олиб келардим. Бироқ улар бари бир одатларини тарк этишмасди. Улар яшаш учун ҳамма нарсага тайёр эдилар. Ҳамма нарсадан умидини узган Бўйноқ кундан-кунга озиб, кўзлари киртайиб борар, деярли кунбўйи ўрнидан қўзғалмасди. Бу эса мени руҳан эзарди. Уни бу азоблардан қутқариш йўлларини ахтарардим.

Бу орада улар олтига қўйни побуд қилишди. Бунинг тўрттаси бизнинг отаримиздан эди... Нима учундир улар кўпроқ бизнинг отаримизга ҳужум қилишарди... Балки Оқтой, Кўктой ва Сиртлон ўз укаларини кўрса ҳам кўрмасликка олишаётгандир.

Дадамнинг эса асаблари бузилиб, тоқатлари тоқ бўлган эди. Одатда бўри тортиб кетган қўйнинг калла-почалари яқин атрофда қолар ва шу асосда акт қилинарди. «Тўқай бўрилари эса калла-почаси нари турсин, қачон олиб кетганини ҳам сезмай қоласан», дея жиғибийрони чиқарди дадамнинг. Бош бухгалтер тўрттала қўйни ҳам дадамнинг бўйинларига ёзгандан кейин айниқса тутаниб кетдилар.

— Узинг еб қўйиб, нега бўрига тўнкайсан! Бўри еган бўлса калла-почасини олиб келиб кўрсат!— дебди дадамга ўшқириб бош бухгалтер Раҳим бошмон.

Дадам изза бўлиб идорадан чиқиб кетибди. Энди у уйга камдан-кам келар, қўшотарни кўтариб, уззукун бўри пойлардилар. Мен эса қандай қилиб Бўйноқнинг болаларини огоҳлантиришни ўйлардим.

Дадамга кўришмаслик учун зовур ёқалаган тепаликларни паналаб, тўқайга кетаётгандим. Тўқайга туташ яйловда сурувимиз ёйилиб юрарди. Шу пайт тўқайдан эмаклаганча Қоровуз чиқиб қолди. У сурув томон пусиб борарди. Қўрқиб кетдим. Дадам пайқаб қолсалар... Тўқайнинг чети бўйлаб эмаклаганча Қоровузни огоҳлантиришга ошиқардим. Ниҳоят, орамиз жуда яқин қолди!..

— Қоровуз! Қайт орқага! Дадам...

* * *

...Қоровуз ялт этиб сенга қаради. Тўқайни ларзага келтириб қўшотар гумбурлади. Қоровуз отилганча тўқайга кириб кетди. Аммо сен жойингдан жилмадинг. Эмакламадинг ҳам. Бевақт тинчлиги бузилган қушлар галаси тўқайни ларзага келтириб тубсиз осмонга — сенинг тубсиз осмонингга кўтарилди. Улар қайтиб ерга қўнишади. Сен эса... Ўзингнинг беғубор осмонингда мангу қолдинг... Кўзингнинг сўнгги нурлари билан осмонга қарамоқчи бўлдинг-у, милтиғини улоқтириб, бошига муштлаганча фарёд солиб келаётган дадангни кўрдинг. Унинг: «Уйим куйди, хонам тутади!» деган сўзларини эшитмадинг.

Мен бу сўзларни бир неча бор эшитдим, укажон! Мен ўша — ҳарбийга кетган, сен интизорлик билан кутган акангман!..

1976—1980-йиллар
Жиззах — Тошкент

ЯНГИ ҚОР ЕҚҚАН КҮН

Ойқорга озор берган кишига юртининг тупроғи буюрмасмиш...

Халқ сўзи

... Ажал ҳовлиқмаларнинг пайнда юради.

Михаил Шолохов

БИРИНЧИ БОБ

— Мен худонинг бир неча бегуноҳ бандаларининг хунига зомин бўлганман. Уларнинг жони чиқаётгандаги